

TÜRKİYE’DE İÇGÖÇ VE İÇGÖÇÜN İŞÇİ HAREKETİNE ETKİSİ

AHMET İÇDUYGU, İBRAHİM SİRKECİ VE İSMAIL AYDINGÜN*

I. GİRİŞ

Bu incelemede genel olarak yapmak istediğimiz, Türkiye’deki içgöç hareketlerinin işçi sınıfı yapısına etkisini tartışmak ve bu etkinin işçi sınıfı hareketleri için olası anlamlarını irdeleyen bir ön çalışma yapmaktır. Daha özel olarak ise son yıllarda yoğunlaşan ve farklılaşan içgöç olgusunun sürekli ucuz ve örgütsüz bir emek arzı sağlayarak ülkede “parçalanmış bir işçi sınıfı” ortaya çıkarma eğilimi taşıyıp taşımadığını tartışmaya açmaktır. Ancak bir yandan bu konu üzerinde kapsamlı bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması, diğer yandan ise bu tür konuları sağlıklı bir şekilde tartışmaya elverişli bilgilerin ve kuramsal yaklaşımların yokluğu elimizdeki bu çalışma için daha işin başından belirgin bir sınırlılığı dayatmaktadır. Bu arkaplanla birlikte burada yapılmak istenen bu kısıtlı durumu göz önüne alarak öncelikle ülkemizin yakın tarihi içinde içgöç ve işçi hareketlerinin dinamiklerini ayrı ayrı ele alıp daha sonra da birbiri içine giren süreçler temelinde içgöçten işçi hareketine doğru olası bir etkileşimin boyutlarını irdelemektir.

Modern Türkiye bir anlamda iç ve dış göçler ile inşa edilmiştir.¹ Ulusal inşa döneminde, yeni ülkenin sınırları dışında kalmış bazı Türk ve Müslüman kökenli topluluklar getirilmiş ve yeni Türk ulusunun temellerine eklenmiştir. Gerek bu toplulukların ülke içindeki yerleşmeleri

---

* Ahmet İçduygu, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi; İbrahim Sirkeci, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nde yüksek lisans öğrencisi; İsmail Aydınğün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde yüksek lisans öğrencisi.

¹ Bakanız Kazgan (1971).

gerekse de sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kırdan kente göç olgusu bu topraklarda sürekli bir göç olgusu ile birlikte yaşama zorunluluğu getirmiştir. Hızlı toplumsal değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan göç paralelinde hızlı bir toplumsal değişime de neden olmuştur.²

1940’lardan sonra Batı’dan gelen maddi yardımların da etkisiyle hızlanan modernleşme, kırlarda toprağa dayalı işlerden kopuşu kentlerde ise sanayi ve hizmet sektörü için ciddi bir işgücü gereksinimi yarattı. Bunun sonucu olarak da mevsimlik tarım işçilerinin göçüne, sürekli yerleşme amaçlı ve dolayısıyla yeni kent profiline dahil olacak olan kır insanların sanayi merkezlerine göçü eklendi.³ Bu ilk dönem, bir yandan kentin “çekiciliği” ile açıklanabilirken öte yandan kırsal bölgelerde yaşamın zorlaşması ve ekonomik anlamda bir zayıflamanın gündeme gelmesi dolayısıyla köyden kaynaklı “itici” faktörlerin etkisiyle de açıklanabilir. Bu noktada kentin çekiciliği ve köyün iticiliği arasında bir öncelik sonralık ilişkisi tanımlamak yerine ikisi arasında bir örtüşmeden bahsetmek daha nesnel bir yaklaşım olarak belirlemektedir.⁴ 1970 ve 1980’lere geldiğimizde göçün “zincirleme” etki ile sürdüğü, 1990’larda ise sanayi sonrası toplumda “ağlar” (network) yapılanması içinde göçün daha da farklılaştığını görüyoruz.⁵ Bu arada hızlı toplumsal siyasi gelişmelerin de (“Kürt sorunu” çerçevesinde ortaya çıkan zorunlu göç gibi) son yıllardaki göç dinamiklerine katkısı olduğunu vurgulamak gerekir.

Bu çalışmada ele alınan ikinci değişken olan işçi hareketi de içgöç gibi fazlaca geçmişi olmayan ve modernleşme ile birlikte varlığını hissettiren bir olgudur. Türkiye’de işçi sınıfı hareketi tarihi yazma girişimlerindeki abartma arzusu, bu tarihi daha eskilere çekme eğiliminde⁶ olsa da gerçek anlamda bir sınıf hareketinden bahsetmek ancak 1950’li yıllarda mümkün olmuştur. Bu bağlamda, 1960’lar ülke çapında sendikal örgütlenmelere ve 1970’ler kitlesel işçi eylemlerine sahne olmuştur. 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle ciddi bir hareket alanı ve moral kazanan işçi hareketleri, 12 Eylül 1980 darbesiyle tersine bir biçimde sekteye uğramıştır. Bu kırılma,

² Bakınız İçduygu ve Ünal (1997).

³ Keyder (1987), içgöçteki bu gelişmeleri Türkiye’nin genel sosyo-ekonomik gelişmesine bağlı olarak açıklar; sf. 135-140.

⁴ Bakınız Akşit (1997).

⁵ Bu konuda kapsamlı bir tartışma için bakınız Tekeli (1997).

⁶ Bu tarih genellikle Selanik’te gerçekleştirilmiş olan ilk işçi örgütlenmesi eass alınarak 1800’lerin ikinci yarısına dek çekilmektedir.

1980'lerin ikinci yarısında etkili bir iki grevle⁷ sona ermiş ve 1990'lar işçi hareketinin “yeniden!” diyebildiği yıllar olmuştur. Ancak öte yandan 1990'lı yılların özellikle oratolarından başlayarak işçi sınıfı hareketinin bir yandan ülkedeki genel ekonomik dönüşüm süreçleri, diğer yandan ise özelleştirme gibi daha özgül gelişmeler paralelinde bir duraklama hatta gerileme dönemine girdiği görülmektedir.⁸

Bugüne dek yeniden yazılmış Türkiye tarihleri bu iki olguyu biraraya getirme ihtiyacına yanıt vermemektedir. İçgöç ve işçi hareketini ayrı ayrı ele alan pek çok çalışma bulmak olası olsa da bu iki değişken arasındaki ilişkiyi irdeleme bağlamında bir iki anektodun ötesine geçilememektedir. En sık rastlanan çalışmalar ise uluslararası göç, özellikle işgücü göçü, üzerine yoğunlaşmış çalışmalardır. Ancak bunlarda da işçi göçünün göç alan ülke -Almanya, Fransa vb.- işçi sınıfı açısından etkileri pek fazla incelenmemiştir. Daha çok göç edenlerin yapıları üzerinde durulmuştur; uyum sorunları, ekonomik güçlükler, vatandaşlık hakları ve benzeri konular tartışılmıştır. Kısacası, bu alanda çok kapsamlı bir yazından söz etmek mümkün değildir; dolayısıyla elimizdeki bu inceleme bir giriş çalışması niteliği taşımaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu noktada bizim amacımız, işçi hareketi ve içgöç arasındaki ilişkileri ortaya çıkarabilecek bir araştırmanın betimsel bir ön çalışmasını yapabilmektir. Bu anlamda önce, aklımızda işçi hareketi sorunsalını tutarak içgöç olgusunu ve sonra da içgöç olgusunu tutarak işçi hareketini inceleyeceğiz. Bu incelemenin ilk bölümünde içgöç ve işçi hareketi arasındaki ilişkiyi açıklayabilecek kuramsal bir çerçeve oluşturmaya çalışmak ilk adım olacaktır. İkinci bölümde tarihsel bir dönemlendirme yaparak içgöçün bir analizini sergileyeceğiz. Ardından gelen üçüncü bölümde işçi hareketi için tarihsel bir dönemlendirmeye dayalı bir analiz sunulacaktır. Dördüncü bölüm, bu iki tarihsel dönemlendirme arasında birbiriyle örtüşen ve örtüşmeyen noktalardan hareketle iki toplumsal değişken arasındaki ilişkiyi tartıştığımız bir bölüm olacaktır. Sonuç olarak bütün bu inceleme önemli bir gereksinimi ortaya çıkarmıştır: içgöç ve işçi hareketi ilişkisine dair derli toplu, iyi hazırlanmış bir araştırma duyulan gereksinim.

---

7 1984 yılında toplam 4 grev gerçekleşti; toplam 561 işçinin katıldığı bu grevlerden en önemlisi Anadolu Kulübü greviydi. Bakınız Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı (1996), sf.485.

8 Bu konudaki bazı tartışmalar için örneğin bakınız Petrol İş (1997).

II. GÖÇ VE İŞÇİ HAREKETİ İLİŞKİLERİ: OLASI BİR KURAMSALLAŞTIRMA GİRİŞİMİ

Yukarıda da değindiğimiz gibi bu iki değişkenin birbiriyle ilişkisini ele alan sınırlı bir kaç çalışma dışında bir yazın söz konusu değildir. Dolayısıyla içgöç ve işçi hareketi ilişkilerine dair bir teorik model de geliştirilmiş değil. Çeşitli nedenlerle yapılan atıflar ve değinmeler dışında özel olarak bu ilişki henüz irdelenmeye muhtaçtır. Ancak altı çizilmesi gereken bir nokta da göçe ilişkin teorik çalışmaların -gerek içgöç gerekse uluslararası göç bağlamında önemli bir kısmının da işgücü hareketini temel aldığıdır.⁹ Kuramsallaştırma çabasına ilişkin en sağlam temelin ekonomi olduğunu dikkate alırsak bugüne dek geliştirilmiş göç modellerinin, göçün işçi sınıfı hareketiyle ilişkisini açıklamaya da olanak tanıyabileceğini görebiliriz. Bu bölümde, özellikle iki yaklaşımı -çifte pazar ve yedek işgücü ordusu- esas alarak teorik bir model kurmaya çalışılmıştır. Sonuçta, “göçle parçalanmış işçi sınıfı” diye adlandırabileceğimiz yapıyı açıklayan bir model ortaya konulmuştur. (Bkz. şekil 1)

İkinci Dünya Savaşı sonrası birçok gelişmekte olan ülkede gözlediğimiz ve genel olarak kır-kent göçü olarak yoğunlaşan nüfus

---

9 Çifte Pazar kuramı, Dengeli Büyüme kuramı (Martin 1991) bunlardan akla gelen ilk ikisidir. Bu incelemede çifte pazar kuramı, bize, teorik bir araç sağlarken, işgücünü ihraç edilebilir bir kaynak olarak değerlendiren ve bu ihraçtan geçerek terkedilen yerinde kalkınma bağlamında bir kazanç sağladığını öne süren Dengeli Büyüme kuramında bu yönde bir araç bulunmamaktadır.

hareketlerinin önemli bir boyutu, Türkiye özelinde de daha sonra vurgulayacağımız gibi, içgöçle birlikte yaşanan işçileşme sürecidir. Bu süreç topraktan uzaklaşan milyonlarca köylünün kentlerde tarımdışı sektörlerde yaşamlarını kazanma uğraşına girmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda göç ile işçi hareketi arasında dolaysız ve belirgin bir ilişkinin olduğu açıktır. İşçileşme sürecinin başlangıç döneminde, ancak hiçte kısa sürmeyen bir zaman diliminde, “köylülükten hızlı uzaklaşma fakat yavaş işçileşme”¹⁰ diye adlandırılabilir bir süreç yaşanmıştır. Bu sürecin en önemli özelliği kırla bağlarını sıkı sıkıya koruyan --- örneğin, aile üyelerinin bir kısmının orada yaşamaya devam ettiği, yılın birkaç (belki de birçok) ayının orada geçirildiği, oradan elde edilen aynı ya da nakdi gelirin aile bütçesinde önemini koruduğu --- bunun yanı sıra da çoğunlukla kentte enformel/marjinal sektörde geçici işler bulan, zaman zaman da sanayi sektörüne eklemlenip işçiliğe tam bir geçiş yapmaya çalışan bir işçi kitlesinin ortaya çıkışıdır.

Sözünü ettiğimiz bu gelişme göçün katkısıyla ortaya çıkan “parçalanmış bir işçi sınıfı” oluşumunun başlangıcıdır.¹¹ bir yanda, kentlerde daha önce işçileşmiş ve böylece görece olarak çok daha örgütlü, bilinçli, kurumsallaşmış bir işçi kitlesi vardır, diğer yanda ise işçileşme sürecinin bir noktasında bulunan, sınıf bilinci anlamında çok daha zayıf, örgütsüz, ancak sunduğu ucuz işgücü ile ilk olarak saydığımız bilinçli işçi kümesi ile yoğun bir rekabet içinde olan yeni göçmen işçiler. Birinci küme işçiler, nitelikli işgücünü oluştururken, ikinci küme daha çok niteliksiz işgücüdür. Bu niteliksiz işgücü çoğunlukla enformel/marjinal sektörde yoğunlaşmıştır; sanayi sektöründe iş bulduysa da bu işler tehlikesi daha çok, sıkıcı, kirli ve daha az üretken işler olmuştur. Bu işler çok daha az ücretle yapılan ve sürekliliği çok daha az olabilen işlerdir. Göçle beraber ortaya çıkan “parçalanmış işçi sınıfı” görüntüsü üzerine kurulan yazında bir yandan “çifte pazar” (dual market) kuramına diğer yandan da “yedek işgücü ordusu”¹² yaklaşımlarına gönderme yapılır. Aşağıdaki tartışmamızda bu bağlamda olmuştur.

---

¹⁰ Yavaş işçileşme tanımı için bakınız Kiray (1970).

¹¹ “Parçalanmış işçi sınıfı” kavramı için bakınız Lever-Tracy and Quinlan (1988).

¹² Karl Marx, yedek işgücü ordusunu, sermayenin ortalama ihtiyacını aşan, işsizler, gizli işsizler ve geçici işçilerden oluşan bir grup insan olarak tanımlar. Bu yedek işgücü ordusunun, sermaye açısından iki temel işlevi vardır: Birincisi, pazarın aniden genişlemesi durumunda gereksinim duyulacak işgücünü, diğer alanlarda bir değişikliğe gitmeksizin sağlar; ikincisi, çalışanlar üzerinde işsizlerin varlığıyla bir baskı kurarak sömürüyü meşrulaştırmak. Marx (1954), sf. 591-596.

Bu iki yaklaşımdan birincisi göçmenleri, yedek işgücü ordusunun bir parçası olarak görüyorken diğeri de “ikincil işgücü” olarak görüyordu.¹³

Birincisi, Marxist kavramlardan hareketle, Almanya, Fransa gibi ülkelere savaş sonrası göçleri açıklamak amacıyla 1970lerde Batı Avrupa’da geliştirildi. İkincisi, hemen hemen aynı dönemde, Amerika’da, özellikle, kendileri zaten ülkenin güneyinden gelen göçmenler olan Siyahların süregiden dezavantajlarını (işsizlik, yoksulluk, düşük statüler) açıklamak amacıyla, ortodoks olmayan ve radikal ekonomistler tarafından geliştirildi. Her iki teori, kadınların durumunu açıklamak için de kullanıldı.¹⁴

Çifte pazar kuramı işgücü pazarının birincil ve ikincil sektörler olmak üzere ikili bir yapıya sahip olduğunu vurgular.¹⁵ Bu ikili yapı içinde göçmenler çoğu kez, kendilerini ikincil sektörlerde bulurlar; birincil sektörlerde ise genellikle yerleşik, örgütlü işçi kitlesi vardır. “İkincil sektör, yani perifer, küçük ve orta büyüklükteki şirketlerden oluşur ve istikrarsız bir talep ve dalgalanmalarla biçimlenir. Bu durum, ikincil bir işgücü pazarını da beraberinde getirir; bu pazar genellikle örgütsüzdür ve kadınlardan, etnik azınlıklardan, gençlerden ve göçmenlerden oluşur.”¹⁶ Daha güvenli (“iyi”) ve daha güvensiz (“kötü”) işler arasındaki fark, işgücünün bu çifte pazarlı oluşumunu ortaya çıkarır. İkincil sektördeki güvensiz işler genellikle iş hiyerarşisinin en altında yer alan işlerdir:

Bu işler, sektörün dalgalanmalarına uydurulur; genellikle niteliksiz ya da az nitelikli işlerdir, hizmet içi eğitim konusu değildir (dolayısıyla bu alanda istihdam edilen işçilerin yeri, başkaları tarafından kolaylıkla doldurulabilir); emek yoğun işlerdir (dolayısıyla, teknoloji harcamalarının düşük kalmasını sağlarlar).¹⁷

Bu işlerin varlığı bir yandan birincil sektörlerde çalışanları motive etmeye yardım ederken, diğeri yandan da onların işgüvenliliğini ve işlerini koruma gayretlerini sağlar. Öte yandan bu ikili yapı içinde, ikincil sektörlerdeki göçmen işçiler sürekli olarak kendi sosyal ve ekonomik konumlarını iyileştirmek çabasındadırlar. Bu çaba, çifte pazardaki

¹³ Lever-Tracy and Quinlan (1988), sf. 11.

¹⁴ Lever-Tracy and Quinlan (1988), sf. 11.

¹⁵ Çifte pazar kuramına ilişkin kapsamlı bir tartışma için bakınız Piore (1980).

¹⁶ Lever-Tracy and Quinlan (1988), sf. 19.

¹⁷ Lever-Tracy and Quinlan (1988), sf. 19.

dinamiğin ikinci boyutudur. Bu dinamik, göçmen işçileri son kertede örgütlenmeye, bilinçlerini arttırmaya zorlar.

Bu noktada ikinci olarak vurgulanması gereken kuramsal görüş Marksist yaklaşımın “yedek işgücü ordusu” kavramı temelinde söylenenlerdir¹⁸. Bu yaklaşıma göre, kapital birikimi ve kapitalist ekonominin gelişimi için işgücünün sürekli yedeklenmesi gerekir. Bu yedeklenme yoluyla işçilerin pazarlık güçleri düşürülür ve işçi sınıfı hareketi içinde çatışma alanları yaratılır. Bu çerçevede göçle kente gelen ve işçileşme sürecinde olan kitlelerin işgücü pazarında bir “yedek işgücü ordusu” oluşturduğu ileri sürülebilir. Bu yedek işgücü ordusu, çifte pazar kuramındaki ikincil sektörler alanı ile özdeş görülebilir. Castles ve Kosack’ın çalışması Marx’inkinden farklı bir yedek işgücü tanımı yaparlar. Bu tanımda, yedek işgücü ordusu, Marx’inkinden farklı olarak, sadece sürekli işsizleri değil, ikincil sektörlerde istihdam edilen insanları da kapsar.¹⁹ Bu yorum, bize aşağıda değineceğimiz sentez için uygun bir zemin sağlamaktadır.

Hem genel olarak göç ve işçi hareketi ilişkisini hem de Türkiye gerçeğini anlayabilmek için bu iki teorik yaklaşımın bir sentezini yapmak gereklidir. Göç yoluyla kentlerdeki işgücü pazarına dahil olan işgücünün görece olarak daha az nitelikli olduğu dikkate alınırsa bunların daha çok çifte pazar teorisinde kurulan ikincil pazara katıldıkları açıktır. Birincil pazar, kendi yedeğini de kentlerde yaşama geçmişi daha uzun olan daha nitelikli bir gruptan yaratır. Kısaca Marksist yaklaşımın göçmenlerin yedek işgücüne katıldığı yönündeki vurgusu daha çok ikincil pazar için geçerlidir. Bu iki teorik yaklaşım bağlamında karşımıza her anlamda ikili bir yapı çıkarır ve biz yedek işgücü ordusunu da, parçalanmış işçi sınıfı yapısını da bu ikilikte görebiliriz:

İki tür iş (birincil pazara ait, sürekli, güvenli ve ikincil pazara ait, sürekliliği pek olmayan, tehlikeli işler), iki tür firma (birincil pazarda çalışan ve ikincil pazarda çalışan - daha çok taşeron) ve iki tür işçi (birincil pazara ait, yüksek nitelikli, eğitilmiş -ve eğitmeye devam eden, vazgeçilmesi

¹⁸ Bakınız Collins (1988).

¹⁹ Castles ve Kosack (1972) Batı Avrupa Kapitalizmi için işçi göçünün işlevini tartıştıkları eserlerinde Marx’ın yedek işgücü ordusu kavramını yeniden formüle eder ve bu olgunun savaş sonrası dönemde refaha ulaşmış kapitalist Avrupa için hala geçerli olduğunu vurgularlar. Bu teorik yaklaşımın eleştirel bir okuması için bakınız Lever-Tracy and Quinlan (1988).

*güç olan ve ikincil pazara ait, düşük nitelikli, eğitilmesi
gerekmeyen ve kolayca değiştirilebilen işçiler)*²⁰

Gerek “çifte pazar” gerekse “işgücü yedek ordusu” kuramsal yaklaşımlarından göç sürecinin işçileşmeyi, işçi hareketini etkilemesi konusunda çıkarabileceğimiz sonuçları iki aşama temelinde sınıflandırabiliriz. Birinci aşamada, göçün ve kente yerleşmenin ilk dönemlerinde, her iki kuramın söylediklerine paralel olarak “işçi sınıfının parçalanması” olmaktadır. İkinci aşamada ise parçalanmış sınıf yapılanması içinde karşılıklı etkileşim temelinde bazen açık bazen gizli bir çatışma yaşanmaktadır. Bu, göç etmiş ve işçileşmeye çalışan işçi kitlesinin, yerleşik, daha kurumsallaşmış işçi kitlesine katılmaya çalıştığı bir aşamadır. Sözü edilen ilk aşama, göçün işçi hareketine olumsuz etkisinin olduğu bir dönem olarak görülebilir. İkinci aşama ise işçi hareketi için olumlu olarak nitelendirilebilecek etkilerin başat olduğu bir dönemdir; belki de bu olumluluğu sadece işçi sayısındaki nicel bir artışta görmek mümkündür. Ancak, parçalanmış bir işçi sınıfı yapısının bu iki aşama açısından da işçi sınıfının tüm kesimleri için farklı da olsa olumsuz bir anlam taşıdığı açıktır. Bir yandan birincil pazardaki işçilerin pazarlık gücü kırılırken, *öte yandan ikincil pazarda yeralan göçmen işçilere politik hakların tanınmıyor olmasından dolayı, bu işçiler, devletin saldırısı karşısında savunmasız bırakılmaktadır.*²¹

Bu alanda Türkiye üzerine yoğunlaşan ender çalışmalardan birinde Dörtlemez, işçi hareketi ve göç ilişkisine dair derli toplu bir manzara sunuyor. Bu çalışmaya göre, öncelikle kırdan kente göçün -başladığı dönem itibariyle- en önemli nedenlerinden biri sanayileşmedir ve her yıl -yaşları 15 ila 64 arası değişen- ortalama 300 bin yeni işçi kentsel işgücüne dahil olmaktadır.²² Ayrıca vurgulanması gereken bir başka nokta da, göç edenlerin genel ekonomik durumları ile ilgilidir. Birçok teorik çalışma ve bu çalışmalara dayanan araştırma, genellikle göç edenlerin durumlarının görece olarak iyi olduğunu ileri sürer²³: göç edenler, toplumsal tabakalanma içinde ne zenginlerin arasında ne de yoksulların arasında yer

²⁰ Lever-Tracy and Quinlan (1988), sf. 20.

²¹ Lever-Tracy and Quinlan (1988), sf. 29. Burada gözden kaçırılmaması gereken önemli bir noktada göç ve işçi hareketi ilişkisini irdelerken başvurabileceğimiz teorilerin uluslararası işçi göçünü esas alarak geliştirilmiş olduklarıdır. Ancak yine de, kırdan kente, ya da perifer sanayi bölgesinden merkeze göç eden işçilerin de bir şekilde bazı sivil haklardan mahrum bırakıldıkları dikkate alınır, uluslararası göç bağlamında geliştirilen bu modelin içgöçe de uygulanabileceğini söyleyebiliriz.

²² Dörtlemez (1993), sf.368.

²³ Bakınız Piore (1980), Portes ve Bach (1985), Hammar (1995), İçduygu, Sirkeci ve Muradoğlu (1997).

alırlar. Göç edenlerin büyük çoğunluğu, göç etmek için gerekli olan bilgi, kültür ve parasal birikime sahiptirler. Kısaca, onlar görece olarak yoksulların arasında daha çok eğitim almış, daha çok geliri olan ve göç etmelerine izin verecek ve hatta kolaylaştıracak bir kültüre sahip olan insanlardır.

Kuramlaştırma çabasında dikkate alınması gereken bir diğer nokta da işçi sınıfının göçü algılama biçimidir. Örneğin Collins'in araştırması,²⁴ Avusturalya'da sendikalar ve göçmen işçiler arasında yükselen bir düşmanlıktan bahseder. Çünkü yerli işçiler, göçmenler nedeniyle çalışma koşullarının kötüleşeceği ve işlerini kaybedecekleri yönünde bir kaygı taşırlar. Bu çalışmadan hareketle benzer süreçlerin kendi içgöç sorunsalımıza da eklenilebileceğini söyleyebiliriz.

Bütün bu kuramsal yaklaşımları esas alarak ortaya koyduğumuz model, temelde içgöç ile işçi sınıfı ve işgücü pazarı arasındaki etkileşimi şematize ederek göstermektedir (Şekil 1.). Buna göre öncelikle işgücü pazarı ya da göç alan temel birimi, birincil ve ikincil sektörlerden oluşan ikili bir yapı olarak düşünüyoruz. Bu ikili yapıyı da göreceli olarak gelişmiş ve azgelişmiş olarak ikiye böldüğümüz metropol alanlara yerleştiriyoruz -birinciye İstanbul, Ankara ve İzmir'i, ikinciye Adana, Antep, Bursa ve benzeri bölgeleri alabiliriz. Buna göre ikincil sektör, büyük oranda azgelişmiş metropol alanlarda yerleşiyor. Ancak yine de, her iki metropol alan içinde de birincil ve ikincil sektörlerin, oranları değişmek kaydıyla var olduğu gözardı edilmemelidir. Genel olarak ülke yapısını da -ki buna işgücü pazarı da diyebiliriz- açıklayan gelişmiş-azgelişmiş sınıflaması içinde göçün daha çok azgelişmiş bölgelerin kırsal ve kentsel orta ve üst toplum tabakalarından metropol ve kentsel alanlara doğru olduğunu görüyoruz. Bunun yanında gelişmiş bölgelerin ise daha çok kentler arası göçe katıldığını görüyoruz.

Bu çalışmanın beşinci bölümünde, yukarıda kuramsal çerçeveler içinde irdelemeye çalıştığımız ilişkileri, Türkiye özelinde içgöçün işçi hareketine etkilerini tarihsel bir bakış açısıyla ele alacağız.

III. TÜRKİYE'DE İÇGÖÇ VE İŞÇİLEŞME İLİŞKİLERİ

Göç, coğrafi mekan değiştirme sürecinin toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal boyutlarıyla toplum yapısını değiştiren nüfus hareketlerinin tümüdür. Böyle bir genel tanım verilebilse de bu konuda

---

²⁴ Collins (1988), sf. 21-2.

pek çok farklı yaklaşımın söz konusu olduğu da unutulmamalıdır.²⁵ Toplumsal değişmeye koşturarak, geleneksel işbölümünün değişmesiyle birlikte işgücüne olan gereksinimin azalması, kırsal nüfusun bir bölümünü yeni iş alanları bulmak amacıyla kentlere yönelmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda göç ve kentleşme, işgücünün yer boyutunda yeniden dağılımını sağlayan ve yeni bir işbölümü örgütlenmesinin kurulmasına katkıda bulunan bir toplumsal olgudur.²⁶

Göç, oldukça karmaşık ve uzun bir süreçtir. Bu olgu, karmaşık ve uzun soluklu bir süreç olması nedeniyle kendi içinde farklılaşan birimleri içerir. Farklı bilimsel disiplinlerin önemli araştırma konularından birini oluşturan göç, göç veren yerleşim birimi, göç eden kişiler ve göç alan birim olmak üzere üç temel değişken çerçevesinde incelenir.²⁷ Göçü ve göç eden kişileri tanımlamada, göç olgusunun içerdiği farklı birimlerden/telemelerden yararlanır. Söz konusu telemeler kapsamında, iç-dışgöç, ekonomik-siyasi göç, sürekli-geçici göç, gönüllü-zorunlu göç gibi değişik göç tanımları yapılabilir. Göç, bir taraftan bireylerin kendi istekleri ile gerçekleştirdikleri bir hareket olabileceği gibi, diğer taraftan bireylerin istekleri dışında çok farklı etkenlerin zorlamasıyla oluşan gönülsüz bir hareket de olabilmektedir. Ancak göç konusundan söz edildiğinde, göçün daha çok gönülsüz, kendiliğinden ve çok çeşitli etkenlerin etkisiyle gerçekleştirilen bir eylem olduğu kabul edilmektedir. Gönülsüzlük bağlamında da bir hareketliliğin varlığı, göçten ilgili yazın içinde olumsuz bir olgu olarak da söz edilmesine yol açar.

Göçün akım yönleri, kırdan-kente, kentten-kente, kentten-kıra ve kırdan-kıra olabilir. Türkiye’de göçler çoğunlukla kırdan-kente ve özellikle son yıllarda yoğun olarak kentten-kente olmaktadır. Göçü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hızlı kentleşmeyi daha çok, kentlerde "çekme" etkileri, kırdan ise "itme" etkileri ile açıklamaktayız. Nüfusu kente "iten" etkenler arasında kırsal alanda hızlı artan nüfus, yetersiz toprak, düşük verimlilik, doğal afetler, toprağın miras yoluyla parçalanması ve belli ellerde yoğunlaşması, tarımda makinalaşma sonucu ortaya çıkan açık

²⁵ Örneğin, Bogue'nin (1969) çalışmasında "topluluklar arasında gerçekleşen yerleşim yeri değişimi olarak tanımlanan göç; Üner'in (1972) hazırladığı Nüfusbilim Sözlüğü'nde, "kent, köy gibi bir yerleşme biriminden diğerine yerleşmek amacıyla yapılan nüfus hareketleri" olarak tanımlanıyor. Öte yandan Tekeli (1997) içgöç özelinde verdiği tanımda gönüllük ve zaman boyutunun altını çizmektedir. Başka bir çalışmada Özcan (1997), göç edilen yere yerleşmenin sürekliliğine vurgu yaparken, tanım için zaman ve mekan boyutunun esas olduğunu belirtmekte ve tanım konusundaki tartışma noktalarını belirlemektedir.

²⁶ Bakınız Tekeli ve Erder (1978), sf.17.

²⁷ Bu konudaki kapsamlı bir çalışma için bakınız İçduygu ve Ünalın (1997).

işsizlik ve son yıllarda, özellikle Güneydoğu'da artan toplumsal ve siyasi çatışmalar sonucunda can güvenliğinin tehdit altında kalması sayılabilir. Nüfusu kente "çeken" etkenler olarak ise kır-kent gelir farklılığı, daha iyi eğitim ve sağlık istemi, kentin çekiciliği, ulaşım ve iletişim olanakları, iş bulma ümidi, daha yüksek yaşam standardı ve kentlerdeki toplumsal ve kültürel olanaklardan yararlanma belirtilebilir.

Franz Erhard,²⁸ Türkiye nüfusu üzerine çalışmasında, köyden kente göçün sanayileşmeyle birlikte başladığını vurgular ve tarihsel bağlamı içinde içgöçün başlangıcını ironik bir dille şöyle aktarır:

Sanayileşmenin başlaması yeni bir göç dalgası yarattı. İş arayan köylüler, Boğazdaki (İstanbul) sanayi merkezine göç etmeye başladılar. Bu mevsimlik işçilerin, sürekli kalmak üzere metropole gitmelerini getirdi ve böylece kırsal alanlardan "kente" ("city"; köken olarak İstanbul adının türediği Yunanca sözcük) göç başladı.

Türkiye'de hem geçmişte hem de günümüzde oldukça karmaşık bir göç süreci yaşanmış ve halen de yaşanmaktadır. Bunun bir yüzü de uluslararası göçtür. Ülkede yeterli işgücü alanları yaratamadığı için özellikle 1960'lı yıllarla başlayan bir süreç içinde sürekli olarak yurt dışına işgücü göçü yaşanmıştır. Buna karşılık Türkiye, çevresindeki ülkelerden çok çeşitli nedenlerle Müslüman ve Türk göçü almış ve almaya devam etmektedir. Bu süreç, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kaybettiği topraklardan ayrılmak zorunda kalan Türk, Arnavut, Çerkes, Boşnak, ve benzeri toplulukların Anadolu'ya sığınmasıyla başlamıştır. Bunlar arasında en önemli yeri Yunanistan (1923-33 mübadelesi) ve Bulgaristan'dan (93 Rus Harbi sonrası, Balkan Savaşı ve Cumhuriyet dönemi) göçmenleri tutmaktadır.

Dünyada pek çok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de köylülüğün çözülmesi ve kırdan kopuş II. Dünya Savaşı sonunda başlamıştır. 1945'ten sonra Türkiye'de, ülkenin hemen hemen tamamında tarımsal yapının dönüşümü ile birlikte kentsel nüfusun hızlı bir artışına tanık olundu.²⁹ Bununla birlikte, söz konusu dönüşümün bir diğer

---

²⁸ Erhard (1994), sf.169-170.

²⁹ Daha geniş bilgi için bakınız Yerasimos (1976), sf.650-826.

boyutunu ise Avrupa'ya yönelen göçmen işçiler oluşturdu.³⁰ Milyonlarca insanımızın kırsal alanlardan kentlere -gerek yurtiçinde gerekse yurtdışına- göçüyle geleneksel kırsal yapıdan modern kentsel yapıya geçiş başladı.

Köyün dönüşümü, kırdan kente göçü hızlandıran en temel olgulardan biriydi; “*artan nüfus baskısı köyde yaşama olanaklarını sürekli olarak azalttı...*”³¹ Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Türkiye hızlı bir ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm yaşamasına karşın, 1950 yılına kadar geleneksel tarım toplumu olma özelliğinden kurtulamadı. 1927'de toplam işgücü içinde tarımda istihdam edilen işgücü oranı yüzde 81 iken, 1950'de bu oran sadece yüzde 78'e düşmüştü. 1927-1950 arasında sanayide istihdam edilen işgücü oranı yüzde 9'dan yüzde 10'a, hizmetler sektöründe istihdam edilen işgücü oranı da yüzde 10'dan yüzde 12'ye yükselmişti.³² Aynı dönemde, tarımsal üretimin ulusal üretim içindeki payı yüzde 49'dan yüzde 45'e düşerken, sanayi üretimi yüzde 14'ten yüzde 18'e ve ulaşım ve iletişimin payı da yüzde 4'ten yüzde 5'e yükseliyordu.³³ Kırsal alan nüfusu 10.000 ya da daha az yerlerde yaşayan insanlar olarak kabul edilirse, 1927'de nüfusun yüzde 88'i kırsal alanda yaşıyordu. 1950'de bu oran fazla değişmemekle birlikte - yüzde 81 - daha sonra hızla düşmeye başladı. 1960'da nüfusun yüzde 74'ü kırsal alanda yaşarken; bu oran 1970'de yüzde 64'e, 1980'de de yüzde 55'e düştü. 1985 yılında kırsal ve kentsel alan nüfusu yüzde 50 seviyelerindeydi. 1990'da nüfusun yüzde 56'sı kentsel alanlarda yaşıyordu. 1927'den 1990'lara kadar yaşanan bu kentleşme süreci Tablo 1'de yer almaktadır.

1927 ile 1995 arasındaki kentleşme sürecini üç döneme ayrılabilir: 1927-1945, 1945-1980 ve 1980-1995. Birinci dönemde gerçekleşen değişim ne kadar durgunsa, ikinci ve üçüncü dönemlerdeki değişim de o kadar hızlıydı. Tablo 1'de de görüldüğü gibi, kentsel büyüme oranı kırsal kesim büyüme oranından daima yüksektir ve kırsal ve kentsel büyüme artışı arasındaki fark, özellikle 1950'den sonra daha belirgindir. Kırsal büyüme oranı her zaman düşük ve düşme eğiliminde iken; kentsel büyüme oranı 1950'den 1975'e kadar sürekli artma eğilimindedir ve bu dönemde yıllık artış daima yüzde 5'ten fazla olmuştur. Kentsel büyüme oranları 1975'ten sonra düzensiz olarak değişmiş, ancak 1990'a kadar

---

³⁰ Keyder (1987), sf.165-196.

³¹ Erhard (1994), sf.172.

³² Bakımız Tezel (1975), sf.84.

³³ Age, sf.86.

hiçbir zaman yüzde 4'ten aşağı olmamıştır. 1980 sonrasını kapsayan üçüncü dönemin en belirgin özelliği ise, bu dönemde uygulanan sosyo-ekonomik politikalara paralel olarak, kırsal nüfusun çözülmesindeki hızlanma ve kentlerin yoğun bir göç akımına maruz kalmasıdır. Bu yoğun göç dalgasına bir de siyasi nedenli göç eklenmiştir. Bu bağlamda özellikle 1980'lerin ortasından bu yana, Güneydoğu'dan ülkenin metropol alanlarına -ve yurtdışına- yönelen bir göç dalgası söz konusu olmuştur.

Tablo 1. Türkiye'de kır ve kent nüfusu: 1927-1990

Yıl	Toplam (1000)	r	(1000)	Kır (%)	r	(1000)	Kent (%)	r
1927	13.648		11.412	84		2.236	16	
1935	16.158	2.1	13.474	83	2.0	2.684	17	2.5
1940	17.821	2.0	14.618	82	1.7	3.203	18	3.2
1945	18.790	1.1	15.348	82	1.0	3.442	18	1.4
1950	20.947	2.2	17.037	81	2.2	3.910	19	1.9
1955	24.065	2.8	18.640	77	1.6	5.425	23	7.2
1960	27.755	2.9	20.447	74	1.9	7.308	26	6.0
1965	31.391	2.5	22.009	70	1.5	9.382	30	5.0
1970	35.605	2.5	22.882	64	0.8	12.723	36	6.1
1975	40.348	2.5	23.628	59	0.7	16.720	41	5.4
1980	44.737	2.1	24.407	55	0.6	20.330	45	3.9
1985	50.664	2.5	24.774	52	0.3	25.890	51	4.8
1990	56.473	2.2	24.668	44	-0.1	31.805	56	4.1

Kaynak : DİE (1991).

Kırsal büyüme ve kentsel büyüme arasındaki artış farkının nedenlerinden biri de yeni “şehirlerin doğuşu”, başka bir ifadeyle nüfusu 10.000’ni geçen yerlerin yeniden sınıflandırılmasıdır.³⁴ Tablo 2’de gösterildiği gibi kentsel nüfustaki artışı yalnızca kır-kent göçünün bir sonucu olarak değerlendirmek yanlıştır. Bu artışın bir kısmı, ölümlerdeki hızlı düşüşten ve göreceli olarak sabit kalan doğum oranından kaynaklanmaktadır.³⁵ Bununla birlikte, gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi, kentsel nüfustaki artışın en önemli payını kırdan kente göçün aldığı söylenebilir.³⁶ İçgöçün kentsel büyümeye katkısı çözümlenirken, 1945-1990 arasında kentsel büyümenin yüzde 52’si kırdan kente göçten kaynaklanırken; doğal artışın yüzde 30, kentlerin yeniden

³⁴ Bakınız Levine ve Ünner (1978), sf.8 ve Devlet İstatistik Enstitüsü (1995), sf.47.

³⁵ Bu konu ile ilgili kuramsal tartışma ve kentsel büyümenin diğer araçları için bakınız Davis (1965), Arriaga (1968) ve Preston (1979).

³⁶ Hale (1981), sf.26.

sınıflandırılmasının yüzde 15 ve yurtdışına olan net göçün de yüzde 3 oranında katkısı olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 2. Türkiye’de kentsel nüfusun artış kaynaklarından biri olarak kır-kent göçü

Dönem	Net top. kent. değ. (1000)	Net kır-kent göçü		Kentlerin yeniden sınıflanması		Doğal artış		Net dışgöç	
		1000	%	1000	%	1000	%	1000	%
1945-50	340	214	63	50	15	70	20	6	2
1950-55	1.643	904	55	210	13	399	30	130	8
1955-60	1.883	964	51	330	18	539	28	50	3
1960-65	2.075	1.027	49	390	19	608	30	50	2
1965-70	3.371	1.896	56	650	19	800	24	25	1
1970-75	3.953	2.072	52	630	16	1.176	30	75	2
1975-80	3.623	1.692	47	440	12	1.316	36	175	5
1980-85	5.560	2.582	46	650	12	2.078	37	250	5
1985-90	5.960	2.6540	45	700	12	2.061	35	500	8

Kaynak : DİE (1995).

Hiç şüphe yok ki, göç, 1945’ten beri yaşanan kentleşme olgusunun temel kaynağıdır. 1950-1960 arası yaklaşık üç milyon, 1960-1970 arasında beş milyondan fazla insanın kırsal alanlardan kentlere göç ettiği tahmin edilirken; bu çıkış, getirdiği toplumsal dönüşüm dikkate alınarak “ulusal yükseliş” olarak tanımlanmaktadır.³⁷ Bu kitlesel nüfus hareketinin arkasında, 1920 ve 1930’larda gerçekleştirilen köktenci kurumsal reformlar ve II.Dünya Savaşı’ndan sonra yaşanan yapısal dönüşüm yatmaktadır. 1923’te Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne siyasal geçişin ardından, ‘sanayileşme’ ve ‘batılılaşma’, yeni cumhuriyetin resmi ideolojisinde iki önemli öge idi ve batılılaşma sürecinin amaçlarından biri de kentsel-sanayi toplumu yaratmaktı. Bu çerçevede tüm çabalar, ekonomiyi sanayiye yönlendirmek için yeniden düzenleme ve ulusal yaşamın tüm alanlarında köklü reformlar gerçekleştirme doğrultusunda harcandı. Bu reformlar siyasal, hukuki ve eğitsel yapıları değiştirmeyi ve toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamı yönlendirerek modern, kentsel bir Türk toplumu yaratmayı hedefledi.

³⁷ Bakınız Sykes (1970) sf.9.

İlk olarak, 1920’lerde serbest piyasacı ekonomik politikalar ve daha sonra, 1930’larda devletin müdahalesini ve ekonomiyeye katılımını amaçlayan devletçi politikaların uygulanmasıyla ülkede ekonominin kapitalist gelişme stratejileriyle yeniden yapılandırılması amaçlandı. Ancak bu, ekonomide beklenen yapısal dönüşümü hemen sağlayamadı. Bir başka deyişle, 1920’ler ve 1930’larda toplumsal yapıda ve ekonomide önemli değişimleri gerçekleştirmeyi amaçlayan reformların ve sanayileşme çabalarının sonuçları, ancak 1950’den sonra görülebildi.³⁸ Fakat 1950’den günümüze dek uzanan toplumsal ve ekonomik dönüşümdeki hızı, sadece Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki politikalarla açıklamak yeterli olmayacaktır. Bunu açıklamak için İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen dönemde Türkiye’nin dünya kapitalist sistemiyle hızlanan bütünleşmesini de analizimize dahil etmeliyiz. Bu dönemde gerçekleşen iki önemli gelişme vardır: içeride, 1946’da çok-partili sisteme geçişe izin veren bir siyasal yapının varlığı ve yeni örgütlenmiş partilerden birinin, Demokrat Parti’nin 1950 seçimini kazanması; dışarıda ise, dünya sistemiyle daha da yakınlaşan bir ekonomik yapı ve Batı ile özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile askeri bağların kurulmasıdır.

Türkiye’ye yabancı sermayenin girişi, 1947’de “Marshall Yardımı” adı altında sadece askeri amaçlarla ve 1948’ten sonra da askeri ve ekonomik amaçlarla girmeye başladı. 1948’te Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü’ne üye olan Türkiye izleyen on bir yıl için de 1.200.000 ABD doları yardım aldı.³⁹ 1949’da Avrupa Konseyi’ne, 1952’de de NATO’ya üye olan ülke de Demokrat Parti’nin liberal ekonomi programı uygulamaya konuldu. Bu çerçevede Marshall Yardımı daha çok tarımın mekanizasyonu ve yol yapımında kullanıldı. 1950-1953 ve 1960-1972 arası dönemlerde uygulanan Marshall Planı kapsamındaki programlar, bir taraftan köyü bir derece daha yaşanır bir hale getirmeye amaçlarken, öte yandan “*sanayi ve inşaat sektöründeki işgücü gereksiniminin giderek artması... kırdan kente toplu bir göçü getirdi.*”⁴⁰ Tablo 3, bu uygulamanın sonuçlarını, tarımsal olanakların gelişimini ve Türkiye’de karayolu ulaşımını göstermektedir.

1950’den sonra tarımda makineleşme ve tarımdaki diğer gelişmelerle birlikte ekilebilir alanlar hızlı bir şekilde genişledi. Ancak bu büyüme,

---

³⁸ Mardin (1980), sf.37.

³⁹ Koopmans (1976), sf.37.

⁴⁰ Erhard (1994), sf.173.

Tablo 3. Türkiye’de tarımsal olanakların ve karayolu ulaşımının büyümesi: 1947-1990

Yıl	Traktör (1000)	Azotlu gübre kullanımı (1000 ton)	Ekilebilir alan (1000 ha)	Otoyol (1000 km)	Otobüs (1000)
1947	1	1.1	13.000	12	2
1950	10	6.2	16.008	17	3
1955	40	10.1	22.763	29	7
1960	42	22.6	25.167	40	11
1965	55	53.3	25.456	42	22
1970	175	330.7	24.296	59	16
1980	510	596.7	24.560	60	33
1990	689	899.8	24.258	60	63

Kaynak : İçduygu (1995).

nüfus artışı⁴¹ ile birlikte geleneksel toprak sisteminin dönüşümüne neden oldu ve büyük toprak sahipleri ile küçük toprak sahipleri ya da topraksız köylüler arasında kutuplaşmayı hızlandırdı. Tarımsal faaliyetini sürdüremeyen birçok köylü -ücretli tarım işçileri bile- kentlere göç etmeye başladı. Diğer taraftan, ulaşım ve iletişim araçlarında sağlanan iyileşme, kır insanını hareketliliğini arttırdı ve onları köylülükten uzaklaştırarak modern-kentsel toplumla tanıştırdı.⁴² Bu süreci izleyen aşamalarda ‘kentlere gidiş’ oldukça yaygınlaştı ve göç adeta kurumsallaştı.

1970’lerden bu yana hızlanan tarımsal mekanizasyon ve modernleşme, kentsel yerleşimlerin hızlı büyümesi ve ulaşım ve iletişim olanaklarının artması, kırdan kente olan göçe ivme kazandırdı. 1960’lardan beri ekilebilir tüm arazinin ekilmiş olması nedeniyle, göç aktif tarım işçilerini kırdan kente taşıyarak kırdaki nüfus baskısını azaltan en iyi stratejilerinden biri olarak görüldü. 1980’lerde liberal ekonomi politikalarının uygulanması, sanayi ve hizmet sektörlerinde önemli artışlara neden olurken tarım sektöründe bir düşüş yarattı. Bu da köyden kente göç akışını hızlandırdı. Yukarıda da değindiğimiz gibi, 1980’lerin ortalarından itibaren yükselen “Kürt sorunu” da göçün bir boyutunu oluşturdu. Kürt kökenli kitlelerin yaşadığı yerlerde birçok insan, ekonomik ve siyasal güvensizlik nedeni ile kırsal alanlardan kentsel

⁴¹ Yıllık nüfus artış oranı 1945-1960 döneminde hızlandı. 1945’de % 1.06, 1950’de % 2.17, 1955’de % 2.77, 1960’da % 2.85. Bakınız Tablo 1.

⁴² Keleş (1985), sf.57.

alanlara yöneldi. 1990’larda kısmen de olsa yaşama geçirilen Güneydoğu Anadolu Projesi de bu genel eğilimi değiştirmeye yetmemiştir.

1945-1995 arasında yaşanan kitlesel kır-kent göçü milyonlarca köylünün başta İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana olmak üzere kentsel alanlara yerleşmesine yol açtı. 1950-1970 arasında yılda 200 binden fazla köylünün kentlere göç ettiği tahmin edilmektedir. Söz konusu rakamlar 1970-1980 arasında 350 bin, 1980-1995 arasında ise 500 bin civarındadır. Bu yolla işgücünün önemli bir kısmı kırdan kente kaymış ancak sanayi sektörünün büyüme hızı bu işgücünü istihdam edebilecek yeni iş alanları yaratmada yetersiz kalmıştır.⁴³ Bu dönemin bir “yavaş işçileşme” dönemi olduğu açıktır.

Kırdan kente göçen bu insanlar, kent yaşamıyla başa çıkabilmek için kendi düzenlerini kurdular. Sanayi sektöründe yer bulamayan bu ‘yeni kentliler’ bir yandan ‘enformel’ ya da ‘marjinal’ ekonomi kapsamında kendi işlerini yaratırken öte yandan tam olarak ne kente ne de köye ait olan soyutlanmış bir yaşam alanı yarattılar: kentleri saran gecekondu bölgeleri (bkz. Tablo 4). 1970’lerin başlarında yaklaşık dört milyon insan ya da toplam kentsel nüfusun üçte biri gecekondualarda yaşarken, metropollerde durum daha da can alıcıydı. Örneğin, Ankara’da kent nüfusunun üçte ikisi gecekondualarda barınıyordu. 1990’ların başında Türkiye’de her üç konuttan birini oluşturan gecekondualarda yaklaşık dokuz milyon insan yaşamaktaydı. Aynı dönemde Ankara nüfusunun yaklaşık yarısı gecekondualarda barınıyordu.

Tablo 4. Türkiye’de gecekondu: 1955-1990

Yıl	Gecekondu sayısı	Gecekondulu nüfus	Toplam konut stokunda gecekondu oranı
1955	50.000	250.000	4.7
1960	240.000	1.200.000	16.4
1965	430.000	2.150.000	22.9
1970	600.000	3.000.000	23.6
1980	1.150.000	5.750.000	26.1
1990	1.750.000	8.750.000	33.9

Kaynak : Keleş (1993).

Türkiye’de kırdan kente göçün temel doğrultusu, geri kalmış Doğu illerinden az çok sanayileşmiş Batı illerine doğru olmuştur. Halen devam eden bu eğilim kıyı kentlerinde gelişen turizm sektörüne yönelen işgücü

⁴³ Levine ve Üner (1978), sf.16.

göçü ile de çeşitlenmiştir. Aynı doğrultuda, Orta ve Güney Anadolu'da gelişmekte olan kentler de geri kalmış Doğu ve Güneydoğu için çekim merkezi konumuna gelmişlerdir. Hiç şüphesiz, coğrafi bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik gelişme farklılıkları göç akımlarının yönlerini anlaşılır kılmaktadır.

Tablo 5. Bölgelerin kentleşme dereceleri: 1960-1990

Bölge	Kent 1960		Kent 1970		Kent 1980		Kent 1990	
	%	Sıra	%	Sıra	%	Sıra	%	Sıra
Batı	42	1	50	1	69	1	76	1
Doğu	36	2	40	2	49	2-3	57	3-4
Orta	31	3	37	3	47	4	65	2
Ege	28	4	34	4	49	2-3	57	3-4
G. Doğu	25	5	26	5	37	5	56	5
Doğu	20	6	20	6	27	6	43	6
Karadeniz	18	7	18	7	24	7	40	7

Kaynak: İçduygu (1995).

Tablo 6. Bölgeler itibarıyla yaşamları boyunca göç etmişlerin oranı ve kişi başına düşen gelir

Bölge	Toplam nüfus (1.000)	Yaşantıları boyunca göç etmişlerin oranı (%)	Kişi başına düşen ulusal gelir (ABD \$)
Marmara	13.295	45.5	2.239
Güney	7.026	21.3	1.142
Orta	9.942	23.6	1.059
Ege	7.595	27.7	1.645
G.Doğu	5.158	11.1	585
Doğu	5.347	11.0	543
Karadeniz	8.107	10.3	851
Türkiye	56.473	25.6	1.280

Kaynak: İçduygu (1995).

Tablo 5, 6 ve 7 sadece bölgeler arası göç akımının yönlerini değil, aynı zamanda göç mekanizmasının ardındaki etkenleri de göstermektedir. Örneğin 1990'da, Marmara bölgesinde kişi başına düşen ulusal gelir 2239 ABD doları iken Doğu Anadolu'da 543 ABD doları; toplam doğurganlık hızı Marmara'da yüzde 2, Doğu Anadolu'da yüzde 4.4; bebek ölüm oranı Marmara'da binde 43, Doğu'da binde 60; Marmara'da okuma-yazma bimeyenlerin oranı yüzde 14, Doğu'da yüzde 26; her 1000 kişiye düşen sağlık personeli sayısı Marmara'da 3.2, Doğu Anadolu'da 2'dir. Bu

verilerden de anlaşıldığı üzere ülkenin Batı ve Doğu bölgeleri arasındaki bu uçurum göçün akış yönünü açıklamaktadır.

Tablo 7. Bölgeler itibarıyla net göç: 1975-1990

Bölge	Dönem	Net göçler (1.000) 5 yıllık dönem	Net göçler (1.000) yıllık	Kişi başına düşen ulusal gelir (ABD \$)	1000 düşen sayısı	kişiye göçmen
Batı	1975-80	904	181		14.4	
	1980-85	962	192		13.2	
	1985-90	1563	313	1.942	18.2	
Güney	1975-80	196	39		7.3	
	1980-85	177	35		5.7	
	1985-90	310	62	1.142	8.5	
Orta	1970-80	-311	-62		-6.1	
	1980-85	-190	-38		-3.4	
	1985-90	-359	-72	1.059	-5.8	
Kuzey	1975-80	-217	-43		-8.1	
	1980-85	-400	-80		-14.0	
	1985-90	-591	-118	851	-19.9	
Doğu	1975-80	-570	-114		-12.7	
	1980-85	-549	-110		-11.1	
	1985-90	-923	-185	564	-17.0	

Kaynak: İçduygu (1995).

Gelişmiş ülkelerde daha çok sanayileşmeye dayalı bir kentleşme gerçekleşmişken, yukarıda da aktarıldığı gibi Türkiye’de yaşanan hızlı kentleşme olgusu sanayileşme ile paralel bir hızda olmamıştır. Türkiye sanayileşmesini henüz yeterli bir düzeye getiremeden önce kentleşme sorunsalıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu da kırdan kente göç eden kitlelerin bir yandan “enformel/marjinal sektör”de yoğunlaşmasını getirirken,⁴⁴ diğer yandan da sendikalaşarak örgütlenmiş ya da bu çerçevede örgütlenebilecek olan sanayi ya da hizmet sektörlerindeki işgücü ile işgücü piyasasında sürekli rekabet içinde olan, emeğini görel olarak ucuz satan yoğun bir nüfusun kentlerde birikmesine neden olmaktadır. İşportacılık, hamallık, ayakkabı boyacılığı, piyango satıcılığı, kapıcılık gibi kısıtlı derecede üretken olan serbest işkollarını kapsayan enformel/marjinal sektör, örgütlü olmayan, iş güvenliğinden yoksun,

⁴⁴ Göç ve enformel/marjinal sektörler arasındaki ilişkiyi inceleyen yakın zamandaki bir çalışma için bakınız Peker (1996).

düşük ücret, emek yoğun ve gelecek kaygısının yüksek olduğu bir sektör olarak belirmektedir. Başka bir söyleyişle, bu marjinal sektör, daha önce genel olarak tartıştığımız, sonra da Türkiye özelinde irdeleyeceğimiz gibi, ucuz ve örgütsüz işgücü arzı ile işçi sınıfını ikili bir yapıya bölen bir unsur olarak da ortaya çıkar.

Türkiye’de 1950’lerden sonra hızlanan içgöç ve kentleşmenin seyrini etkileyen etkenlerin başında siyasal ve ekonomik etkenler gelmektedir. 1950’den günümüze kadar geçen sürede, ekonominin dinamikleri ve farklı dönemlerde farklı siyasal çizgilerin takip edilmesi sonucu bugünkü ekonomik yapılanma ortaya çıkmıştır. Yaklaşık elli yıllık dönemde tarımsal kesim geçimlik üretimden ulusal hatta uluslararası pazar için üretim yapan bir yapıya doğru evrilmiştir. Bu dönüşüm sonucu, tarımsal üretim teknolojisinin gelişimiyle birlikte tarımın verimliliği artarken, diğer taraftan kırdan kopuş da hız kazanmıştır. Bununla birlikte, özellikle 1980’den sonra önemli ölçüde azalsa bile, tarıma yönelik koruyucu politikaların sürmesi küçük üreticiliğin de devamını sağlamıştır. Küçük üreticiliğin tasfiye olmayıp halen var olması, bir ölçüye kadar da olsa sürmekte olan kırdan kopuşun hızını azaltmıştır. Nüfuslanmayı da hedefleyen -ya da etkileyen- siyasi tercihler, beş yıllık kalkınma planları kapsamında da içgöç olgusunu etkilemişlerdir. 1963-1983 arasındaki kalkınma planları, her ne kadar beklenen ölçüde uygulanamamışsa da, gerek teşvik etmek gerekse denetlemek ve önlemek bağlamında kentleşme, dolayısıyla içgöç olgusuna müdahale etmeye çalışmışlardır.

Birinci beş yıllık planda (1963-1967) “optimum kent büyüklüğü” ilke olarak belirlenirken, ikinci beş yıllık plan (1968-1972), büyük kentlerin yaratılmasını amaçladı. Bu eğilim daha sonraki üçüncü beş yıllık planda da (1973-1977) ağırlıklı olarak yer alırken, Dördüncü plan (1978-1982), çubuğu diğer tarafa büktü ve bölgeler arası dengesiz büyümenin engellenmesi yönünde tedbirler öngördü. Bu bağlamda, metropoller yaratmak yerine “ara merkezler” yaratılması amaçlandı. 1980 Askeri darbesinden sonraki ilk sivil hükümetin hazırladığı beşinci (1985-1989) ve altıncı (1990-1994) beş yıllık kalkınma planları da, aynı doğrultuda kararlarla, “orta-büyüklerde kentlerin” oluşmasını ve bölgeler arası eşitsizliğin giderilmesini amaçladı. Ancak bugünkü manzaraya bakıldığında son yirmi yıldır devam eden önleme çabalarına rağmen “boğazın iki yakasındaki” yığılma önlenememiş değil.

Ancak kırdan kopan nüfusun yine de hızla kentlere akması, toplumsal sistem içinde önemli sorunlara neden olmuştur. Bu çerçevede, ilgili yazına

kentleşmeden sonra bir de “kentlileşme” kavramı girmiştir. Kentleşme, nüfusun belli alanlarda yaygınlaşmasını anlatırken; kentlileşme kentsel alanlarda toplanan nüfusun kentli değerlere sahip bireyler haline gelmesini, kentin sunduğu fırsatlardan ve olanaklardan yararlanabilmesi ve kent yaşamıyla bütünleşebilmesini anlatır. Kırdaki çözülme sonucu kırdan kopan ve kentlerde toplanan kitleler, kentsel yaşama ayak uyduramayıp kentsel değerleri benimseyemeyince, kır ile kent yaşamı arasında kalmakta ve kent yaşamına yabancılaşmaktadırlar. Bu süreçte yine işçi sınıfı hareketi çerçevesinde tam olarak bu hareketin bir parçası olamayan ve sendikalaşmış örgütlü işçi hareketiyle iş gücü piyasasında ucuz ve örgütsüz bir işgücü kümesi olarak çekişebilecek bir kitlenin kendisini yeniden üretmesini getirmektedir. Buna ek olarak, “*kontROLSÜZ kentleşme*” bağlamında kırdan kente göçü sanayileşmenin bir “*semptomu*” olarak gören Erhard,⁴⁵ “*artan çocuk işçiliğinin de kontROLSÜZ kentleşmenin bir yan etkisi*” olduğunu belirtiyor. Bu kategoride yaklaşık 1 milyon çocuk işçinin, hizmet sektöründe ve fabrikalarda yasadışı olarak çalıştırıldığı belirtiliyor.

Bu noktada son olarak şunu belirtmeliyiz ki, kır-kent göçü Türkiye’deki tek göç örüntüsü değildir. Özellikle son yıllarda kentten kente göç de önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır ve Türkiye’nin bugünkü içgöç eğilimlerinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.⁴⁶ Kentleşme ve sanayileşme bakımından iki kutuptan⁴⁷ (Ankara, İzmir, İstanbul ve İstanbul’a komşu iller ve Adana, Mersin ve çevresi) sözedilebilirken kentten kente bir göç kaçınılmaz olmaktadır. Aynı biçimde bir üçüncü göç örüntüsü olarak da, daha çok Ege ve Akdeniz bölgelerinde görülen kırdan kıra göçten bahsedilmektedir. Ancak bu son göç akımı, Türkiye işgücü pazarı açısından fazlaca bir önem taşımamaktadır.⁴⁸

Yukarıda kapsamlı olarak özetlediğimiz içgöç süreci, gelişmekte olan birçok diğer ülkenin, özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yaşadığı toplumsal dönüşümlere benzer olarak, ülkemizde de işçileşme sürecine katkıda bulunan en önemli faktördür. Ancak burada karşılıklı bir etkileşimin varlığı da gözardı edilmemelidir. Bu çerçevede aşağıdaki

---

⁴⁵ Erhard (1994), sf.182.

⁴⁶ Türkiye’deki sayım verilerine dayanarak yaptığı çalışma içinde Gedik (1996) bu olgunun genel içgöç örüntüsü içindeki artan önemini vurgulamaktadır.

⁴⁷ Bulutay (1995), sf.117.

⁴⁸ Bulutay (1995), sf.120.

bölümde Türkiye’de işçi hareketinin gelişimi bağlamında bu etkileşim noktaları irdelenecektir.

IV. TÜRKİYE’DE İŞÇİ HAREKETİ

İşçi hareketi kavram olarak işçi örgütlenmeleri, eylemleri ve bunlarla ilgili diğer ilişki ve toplumsal örüntüleri ifade eder.⁴⁹ Bu noktada işçi hareketi ve sanayileşme arasındaki kaçınılmaz ilişkiye bir kez daha vurgu yaparak Türkiye’de sanayinin gelişimine kısaca değinmeliyiz. Öncelikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki duruma bakalım. Burada iki tespit önemli; birincisi bu dönemdeki sanayi büyük oranda, dayanıksız tüketim malları üretimine dayalı ve küçük ölçeklidir. Örneğin, 1913-1915 yıllarına ait Osmanlı İmparatorluğu sanayi istatistiklerine göre işyeri başına çalışan sayısı ortalama 50 civarındadır.⁵⁰ 1921’de Anadolu sanayinin durumunu gösteren verilere göre ise bu sayı ortalama 2.5 bile değildir.⁵¹ Bir başka önemli noktada bu küçük sanayi kesiminde çalışanların ve işverenlerin sadece yüzde 15’inin Türk olduğudur. 1930’larda da durum pek değişmemiştir. Sanayi alanında kaydedilmiş işletmelerin önemli bir kısmı tarım ürünlerinin basit işlenmesinin yapıldığı değirmencilik, küçük iplik atölyeleri gibi işletmelerden ibarettir ve toplam işçi sayısı da 250 bin civarındadır.⁵²

Türkiye’deki sanayileşme ve işçileşme açısından İkinci Dünya Savaşı önemli bir dönüm noktasıdır. Bir yandan 20 yıldan fazla bir süre devam eden teşviklerle özel sermaye birikimi önem kazanmıştır, bir yandan da devlete ait bir sanayi temel anlamda ortaya çıkmıştır. Bu durum, değişen dünya konjonktürüyle de birleşince Türkiye’de işçi hareketi için, bu yıllardan itibaren nesnel temellerin oluşmaya başladığından sözedilebilir. Bu konuda Işıklı şunları yazmıştır:

Ne varki, zamanla kapitalist ekonomik gelişmenin sonuçları olan çelişkiler belirginleştikçe ve işçi sınıfı birikimi belli bir düzeye ulaştıkça, sendika hakkının gerekliliği ve kaçınılmazlığı reddedilmez bir boyut kazanmıştır. Toplum ve devlet yapısının bu gelişime cevap verebilecek yönde bir evrime uğramaması daha sonraki dönemlerde uluslararası koşullarda ve evrensel düzeyde egemen dünya görüşünün

⁴⁹ Tanımda M. Şehmus Güzel’den (1983) esinlenilmiştir, sf.1848.

⁵⁰ Bakınız Ökşün (1970), sf.18-19. ve Işıklı (1983), sf.1826,27.

⁵¹ Eldem (tarihsiz).

⁵² Veriler için bakınız Kepenek (1983), sf.1761-62.

bileşiminde meydana gelen dönüşümlerin belirlediği çerçeveye geniş ölçüde bağlı olarak gerçeklik kazanabilmiştir.⁵³

Tablo 8. Türkiye’de istihdam ve kentsel nüfusun dönüşümü: 1940-1990

Yıllar	İstihdam edilen işçi sayısı	İşçi sayısında yıllık değişim	Kentsel nüfus	Kentsel nüfusta yıllık değişim	İşyeri sayısı	İmalat sektörüyle ilintili çalışan sayısı
1940	426.000		4.346.000			
1945	511.000	20.0	4.687.000	7.8		
1950	502.000	-2	5.244.000	11.9	2.675	160.339
1955	695.000	38.5	6.927.000	32.1	4.450	222.390
1960	826.000	18.8	8.860.000	27.9	6.503	290.072
1965	1.063.000	28.7	10.806.000	22.0	3.267	390.643
1970	1.396.000	31.3	13.691.000	26.7	4.566	324.993
1975	1.865.000	33.6	16.869.000	23.2	6.054	703.928
1980	2.150.000	15.3	19.645.000	16.5	9.193	806.700
1985	2.440.000	13.5	26.866.000	36.8	9.764	951.512
1990	2.741.000	12.3	33.326.000	24.1	9.321	1.015.304

Kaynak: DİE (1991) ve DİE (1996).

1946-60 dönemi Türkiye’de işçi ve dolayısıyla sendikal hareketin de doğum yılları olarak görülmelidir. Savaşın ardından mahkum edilmiş milliyetçi totaliter çılgınlıklardan değil demokrasiden yana bir tutum almış ve tercihini iki kutuplu dünyanın “komünizme” karşı kutbundan yana kullanmış Türkiye için en önemli sorun bu tercihin kurumlarına dahil olmaktı. Bunun için de hem çok partili demokrasiye geçişe hız verildi hem de işçi hareketi için önemli bir araç olan sendikal haklar tanındı. Birleşmiş Milletler’e (BM) ve ona bağlı Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (ILO) üyelik işçi hareketinin gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır.⁵⁴ Savaşı takibeden yıllardaki bu dönüşümleri açıklamak için belirtilmesi gereken önemli bir nokta da işçici ve sosyalist hareketlerin dünya çapında kazanmış oldukları prestijdir. Bu da işçi hareketinin güçlenmesinde ve serpilmesinde önemli bir etken olmuştur. Şöyle bir ayırım yapmakta hiç bir sakınca yoktur. Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslararası kamplaşmada taraflardan birine bütünleşme doğrultusundaki isteğinden ötürü bazı demokratik haklar yasal olarak tanınırken, öte yanda uluslararası işçi ve sosyalist hareketlerin başarılarından kaynaklı düşünsel

⁵³ Işıklı (1983), sf. 1828.

⁵⁴ Işıklı (1990).

ve moral etkiler Türkiye’de de işçi hareketinin gelişmesine ciddi bir ivme kazandırıyordu.

Tablo 9. Türkiye’de işgücünün değişen statüsü: 1966 –1996

Yıllar	Sendikalı İşçi sayısı	Sigortalı (SSK) işçi sayısı	Toplam Ücretli	Toplam istihdam	Sendikalı/SSK’lı oranı - %	Sendikalaşma oranı - %	
						(toplam istihdam bazında)	(Toplam ücretli bazında)
1966	591.161	991.510	3.129.140	9.825.170	60	6.0	18.9
1971	858.809	1.404.816	4.298.190	11.285.384	61	7.6	20.0
1976	924.124	2.017.875	5.837.836	12.825.372	46	7.2	16.7
1981	1.128.465	2.228.439	6.316.050	14.394.378	51	7.8	17.9
1986	1.482.101	2.815.230	7.138.494	16.135.375	53	9.2	20.8
1991	1.432.674	3.598.315	9.242.748	18.358.074	40	7.8	15.5
1996	960.357	4.600.000	10.611.253	21.035.246	21	4.6	9.1

Kaynak: Petrol İş (1997).

Bu bağlamda 1940’ların ikinci yarısında yerel sendikal örgütlenmeler hayat bulurken,⁵⁵ 1952’de ülkenin ilk işçi federasyonu olan Türk-İş’in (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) kuruluşu gerçekleşti. Ancak Işıklı’nın⁵⁶ da belirttiği gibi gerçek anlamda işçi hareketlerinin varlığından bahsedebilmek için 1960’ların ikinci yarısını beklememiz gerekecekti. 1967’de DİSK’in (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) kuruluşu tam da bu dönüşümü ifade ediyordu.

Savaş sonrası dönemin işçileşme açısından tahlilini yaparken uluslararası ekonomi-politik durumun etkisini vurgulamak da gereklidir.

⁵⁵ 1926’da İzmir’de kurulan ve daha sonra İzmir Tütün İşçileri Sendikası adını alan İzmir Tütüncüler Cemiyeti ile 1946’da Ankara’da kurulan ve daha sonra Otel ve Lokanta İşçileri sendikasına dönüşen “Garsonlar Cemiyeti” bunlardan biriydi. Bakınız Koç (1992) ve Balta vd. (1997). Ancak Türkiye’de işçi sınıfı örgütlenmesinin tarihi başlangıcı konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Bu konuda derli toplu, neredeyse tek çalışma Şehmus Güzel’in doçentlik tezidir (1982). Bu tezde işçi ve memurların sendika dışı örgütlenmeleri de kapsadığı dönem itibarıyla ele alınmıştır. İlk sendika ne zaman ve hangi adla kurulmuştur gibi bir tartışma pek yerinde olmasa da 1946 yılında “sınıf esaslı örgütlenme yasağı”nın kaldırılmasıyla sendikalar kuruldu. Ancak bunların da önemli bir kısmı aynı yıl kapatıldı. 1947 yılında kabul edilen 5018 sayılı kanunla sendikal örgütlenmenin yasal çerçevesi oluşturuldu. Yine de İzmir Tütüncüler Cemiyeti, 10 binin üzerinde üyeye ulaşmış olması ve 1926’dan sendika haline dönüştüğü 1947 yılına dek faaliyetlerini sürdürmüş olması nedeniyle, bu örgüte ait tarihler, bir milat olarak kabul edilebilir. (Bakınız Koç (1992), sf. 101-102.

⁵⁶ Işıklı (1983), sf.1829-30.

Türkiye yukarıda dediğimiz gibi tercihini “Demokratik Batı”dan yana yaparken bir anlamda ona bağımlı olmaktan yana da yapmış oldu. Marshall yardımı bu anlamda Türkiye’nin ekonomik kararlarının, kapitalist Batı sistemi ile bütünleşerek almaya başlamasının göstergesiydi. Daha önceki bölümde de söz ettiğimiz gibi bu yardımla inşa edilen karayolları, kırsal alanı merkezlere bağladı; buradaki amaç, tarım ürünlerinin (Avrupa’ya) ihracını kolaylaştırmaktı.⁵⁷ Bu yolla kırdan kente -ya da rençberlikten işçiliğe- bir hareketlenme için altyapı da kurulmaya başlandı: karayolları. Bunun sonuçlarını işçi sayılarındaki değişime bakarak da görebiliriz (bkz. Tablo 8 ve 9).

1960 askeri darbesi, bir anlamda görelî “demokratik” bir ortam yarattı. Bu niyetleri aşan bir durum yaratmışsa da darbe sonrası oluşturulan anayasada ülkenin ilerici aydın kesimlerinin ağırlıklı etkisi, işçi hareketleri için görelî rahat bir ortam yaratmıştı. Bu eğilim sanayileşmeyi ve kentleşmeyi teşvik eden politikalarla da birleşince sendikalı işçi sayılarında da bir artış olduğu gözlenebilir (Tablo 9). Sendikalı işçi sayıları 1970’e dek uzanan on yıllık dönemde yaklaşık 350 binden 850 bin dolaylarına varmıştır. 1960-1970 arasında sendikalı işçi sayısındaki yüzde 120 civarındaki artışa karşın aynı dönemdeki kentsel nüfus artışı yüzde 50’yi ancak bulabilmiştir (Tablo 8 ve 9). 1970’den 1980’e giderken ise eş orantılı bir eğilim görüyoruz.⁵⁸ Bir yandan uluslararası sisteme entegre olunmasıyla gelen sendikal haklar ve diğer yandan ise askeri darbenin etkisiyle yaratılmış olan görelî “özgürlükçü ortamda,” 1960’ların başında 300 bin sınırını zorlayan sanayi işçileri, 1970’lerde 600 bin, 1980’e gelindiğinde ise 1 milyon sınırına dayandı. Bu iki dönemi ele alırken şu yapısal farka dikkat çekmek gerekiyor: 1960’lar, uluslararası kapitalist gelişmenin yükselme dönemiyle aynı döneme denk düşen iç politikada sanayileşme ve kentleşme politikalarıyla karakterize olurken, 1970’ler, özellikle ikinci yarısı, uluslararası kriz ve 12 Mart Muhtırası ile belirlenmiştir. Ancak 1970’lerin ikinci yarısı sanayileşmenin de tıkandığı bir dönüm noktası olmuştur.

1970’lerin ortasından başlayarak Dünya çapında yaşanan bunalım, Türkiye toplumsal yapısına ve dolayısıyla işçi sınıfına da 1980’lerin

---

⁵⁷ Şenyapılı (1996), sf. 346.

⁵⁸ Bu karşılaştırmayı yaparken sendikalı işçilerin daha çok kentlerde yaşadığını varsayıyoruz.

başında ağır bir darbe vurdu. Bu çerçevede gündeme gelen 12 Eylül askeri darbesi ekonomik anlamda bir tıkanıklığı ifade ediyordu: “istikrar” uğruna sınıf örgütlenmeleri feda ediliverdi ve darbe, ilgili hakların kullanımını yasadışı ilan etti.⁵⁹ Ancak sendikalaşma sayıları dikkate alındığında bunun fazla bir etkisi olmadığı görülür. Bunu ancak, darbenin marifeti ya da işçi sınıfının “manevra kabiliyeti” ile açıklayabiliriz (12 Eylül darbesi, muhalefet yürüten işçi örgütlenmelerinin tamamını kapatırken Türk-İş’i kapatmamıştı, dolayısıyla sendikalı işçi sayılarının düz bir okuması bizi yanıltabilir). İşçi hareketinin bağımsız örgütlenmelerle yeniden ortaya çıkışı 1980’lerin ortasına rastlarken konfederasyonlar halinde çalışmalar ancak 1991’de mahkemelerin sonuçlanmasıyla özgürlüğe kavuştu.

Tablo 8’i incelediğimizde istihdam edilen işçi sayıları ve kentsel nüfusun dönüşümünde belirgin bir dengesizlik göze çarpıyor. Sadece bu iki göstergenin artış oranlarına dahi bakılsa 1980 sonrasında kentsel nüfus artış oranlarının istihdam edilen işçi sayılarındaki artışın iki misli olduğu görülebilir (Tablo 8). Aynı tabloda nominal değerler dikkate alındığında istihdamdaki yüzbinlerle (2.150.000’den 2.741.000’e) ifade edilen dönemsel artışların kentsel nüfusta milyonlarla (19.645.000’den 33.326.000’e) ifade edilen artış karşısında çok küçük kaldığını görüyoruz. İstihdam edilen işçi sayılarının Devlet İstatistik Enstitüsü ve Çalışma Bakanlığı kayıtlarına dayandığı düşünülürse kayıtlı işgücünü ifade ettikleri varsayılabilir. Dolayısıyla 1980 sonrasında kayıtdışı, marjinal, enformel sektörlerde önemli bir artış olduğu verilere dayandırılarak da iddia edilebilir. Tablo 10’u inceleyerek bu iddiaya dair, eldeki verilerin güvenilirliği problemini de unutmadan, bir kanıt sunabiliriz. Ülkenin sanayi kentlerinden oluşan örnekleme sendikalı işçi sayısındaki Temmuz 1992’den Ocak 1997’ye gelene dek görülen inanılmaz düşüş, ve yine aynı dönemde sendikalı işçi çalıştıran iş yeri sayısındaki büyük gerilemedir. İstanbul örneği, bu konuyu kavramak açısından çok daha keskin bir tablo sunuyor. Ülke sanayinin ve ticaretinin önemli ve belirleyici kısmını barındıran bu kentte sendikalı işçi sayısı 1 milyon 136 binden 680 bine ve işyeri sayısı ise 160 binden 18 bine düşmüştür. Bütün bu değişiklikler işçi sınıfı hareketinin 1990’lardaki gelişimi açısından olumsuz bir döneme girdiğinin işaretidir. Bu örnek, enformel/marjinal sektörün genişlemiş

---

⁵⁹ Darbenin hemen ardından Milli Güvenlik Konseyi’nin 8 numaralı kararıyla tüm sendikal faaliyetler durduruldu ve çok sayıda işçi önderi tutuklandı. (Balta vd., 1997.). Tek istisna kapatılmayan Türk-İş oldu.

olmasına ve işçi sınıfının parçalanmışlığına ilişkin önemli bir kanıt niteliği taşımaktadır.

Tablo 10. 8 ilin sendikali işçi ve sendikali işçi çalıştıran işyeri sayılarındaki değişim: 1992-1997

İller	Temmuz 1992		Ocak 1997	
	Sendikali işçi	Sendikali işçi çalıştıran işyeri	Sendikali işçi	Sendikali işçi çalıştıran işyeri
İstanbul	1.135.884	160.422	680.869	18.819
Ankara	270.959	25.380	217.474	7.391
İzmir	272.639	33.643	194.536	4.612
Bursa	149.445	17.665	133.210	1.985
Zonguldak	89.614	6.714	75.862	774
Kocaeli	89.963	6.889	88.958	1.346
Mersin	66.289	6.896	47.458	1.005
G. Antep	50.065	6.511	49.651	1.186

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (1992) ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (1997).

IV. İÇGÖÇÜN İŞÇİ HAREKETİNE ETKİSİ

Önceki bölümün başında verdiğimiz tanımdan da anlaşıldığı üzere, işçi sınıfının yapısı, oluşumu ve bileşimi açısından önemli etkenlerden biri olan içgöç de dolaysız olarak işçi hareketinin kapsamı içindedir. Bu Türkiye’deki işçi hareketinin tarihinin yazımında da öne çıkan bir gerçektir. Örneğin, bu konuda Sülker şunları yazar:

“Genel olarak ihmal ettiğimiz işçi hareketi tarihi sayesinde, örneğin 1930’lar ve 1947’ler işçi örgütleri içindeki önder kişilerin ‘muhacir’lerden kaynaklandığını öğrenebiliyor ve bunun nedenlerini açıklayabiliyorsak tarihin yararı anlaşılacaktır.”⁶⁰

İşçi hareketi içindeki bu önder rolü üstlenen daha çok Kurtuluş Savaşı sonrası çizilen sınırlar dışında kalan Türk kökenli nüfusun ülkeye akışı ile gelen kişiler ve onların çocuklarıydı. Göçmenlerin işçi hareketi için oynadığı bu önderlik rolü, başlangıçta tartıştığımız ucuz emek arzı ile göçün işçi sınıfını böldüğü tezi ile çelişkili olabilir. Ancak göçmenlerin toplumsal tabakalanma içinde genel olarak alt tabakanın üst kesimlerinden gelen insanlar olduğu görüşünden⁶¹ yola çıkarak bunun ne geçmiş için ne

⁶⁰ Sülker (1983), sf. 1874.

⁶¹ Bakınız Piore (1980), Hammar (1995), İçduygu, Sirkeci ve Muradoğlu (1997).

de bugün için şaşırtıcı bir çelişki olmadığını söylemeliyiz. Toplumsal tabakalanma içinde hareketlenen insanları temsil eden göç sürecindeki insanların yeni toplumsal konumları içinde önder rolü almaları beklenecek bir sonuçtur. Bir başka ifadeyle, göç eden kişi için göç başlı başına bir mücadele olduğundan bu insanların başka türden toplumsal mücadeleler içinde önder konumlara gelmeleri pek de şaşırtıcı olmasa gerektir. Bireysel ya da gruplar olarak bu rolün üstlenilmesi kitlesel göç hareketlerinin örgütlü/örgütsüz, sendikalı/sendikasız, nitelikli/niteliksiz, ucuz/pahalı emek ikilemleri ile işçi hareketinin parçalanmasına neden olmasına engel değildir.

Türkiye'nin 1945 sonrası sanayileşme tarihini göç ve işçi hareketi ilişkisi bağlamında ele aldığımızda karşımıza genel hatlarıyla üç dönem çıkıyor: Birincisi, 1940ların ikinci yarısından 1960lara dek uzanan ve daha çok işgücü ihtiyacı ve köyün çözülmesi⁶² ile karakterize olmuş bir dönemdir. Yukarıda tartıştığımız teorik çerçeve doğrultusunda bu dönem, kentlerde oluşmaya başlayan tek bir işgücü pazarına katılan göçmen işçilerle belirlenmektedir. Sanayileşmenin bu ilk yıllarında, bilgi, beceri ve sermaye sıkıntısı yaşanırken, kırdan kente göç eden nüfus, sanayiye nitelikli işgücü sağlamaktan daha çok ithal edilmiş anamalin bakım, onarım, ömrünü uzatma gibi hizmetler yoluyla daha marjinal bir görevi üstlenmiştir.⁶³ Bu dönemin bir başka özelliği de göçün daha çok mevsimlik ve geçici oluşudur. Bu kategoride ele aldığımız göçmenlerin temel çalışma alanları, inşaat sektörü ve Çukurova örneğinde olduğu gibi geçici tarım işçiliğidir. Şurası açıktır ki, bu yıllarda yeni oluşan bir işgücü pazarı vardır ve göç yoluyla akan yedek işgücü de doğrudan bu pazara entegre olmaktadır. Bu dönemi şekillendiren önemli bir nokta da sanayileşmeden ve kentleşmeden yana hükümet politikalarıdır.

1980'lere kadar uzanan ikinci dönem, çifte işgücü pazarının oluşumuyla biçimlenmiştir. Bu dönem, gecekondulaşmanın arttığı ve kentteki istihdam olanaklarının yeni göç edenleri ememeyeceği bir noktaya vardığı bir dönem olmuştur. Bu imkansızlık, marjinal ve enformel sektörlerin kurumsallaşmasını getirir. Gelişen ikincil pazar, göçmenlere

---

⁶² Gülöksüz- Gülöksüz'ün değerlendirmesine göre 1950-1970 arasında kırdan kente göçün önemli etmenlerinden biri. Burada sözkonusu edilen dönüşüm toprak sahipliğinin yapısında gerçekleşiyor; küçük ve orta büyüklükte toprak sahipleri ellerindeki toprakları büyük toprak sahiplerine veya tüccarlara bırakmak zorunda kalıyorlar. Bunun sonucunda da bu "kaybedenlerin" bir kısmı kente göç ediyor geri kalan ise göçe cesaret edemeyip tarım işçisi olmayı yeğliyorlar. (Gülöksüz ve Gülöksüz (1983), sf.1250.

⁶³ Şenyapılı (1996), sf. 347.

istihdam olanağı yaratırken, bir yandan da artan hareketlilik, göç eden nitelikli işgücünün birincil pazar için parçalayıcı olabileceğinin belirtilerini ortaya çıkarır. Tansı Şenyapılı'nın⁶⁴ göçmenlerin kentlerdeki yerleşim alanı olan gecekondu ile kapitalist pazar arasında ilişkiyi tarif ettiği bu dönemde başlayan işçi sınıfının parçalanma sürecini yansıtır. Ona göre, ithal ikame modeli bağlamında, kapitalist pazarın ayakta kalabilmesinin en önemli koşulu, gecekondu sisteminin varlığıydı: bu çerçevede gecekondu nüfusu a) tüm sektörler için ucuz işgücü sağlayarak, b) taklit üretim vb. yoluyla arz boşluğunu kapatarak, c) seyyar satıcılık, kapıdan kapıya satış vb. yoluyla ucuz dağıtım olanakları yaratarak, d) sürekli artması gereken iç talebi destekleyerek, e) kente, kırdan kendi kendine yarattığı birikimi aktararak ithal ikame modelinin yaşamasını sağladılar.

Bu dönemde kurumsallaşan örgütlenmiş sektörlerde çalışan ve örgütlenmemiş sektörlerde çalışan insanlardan oluşan çifte pazar yapısı, bir dizi çarpıklığa da neden oldu. Kentleşme ve işsizlik bağlamında bir değerlendirme yapıldığında yeterince gelişmeyen istihdam olanakları ve büyük miktarlardaki içgöç çarpık kentleşme, gecekonduleşme ve işsizliğe Ekin'in deyişiyle "kasabalaşmaya" yol açtı.⁶⁵ Yapısal kurumsallaşma, beklentileri ve umutları da ayrıştırırken takibeden kuşaklarda işsizlik en canalıcı sorun olarak gündeme geldi. Çavdar'a göre, bu dönemde kente göçeden ilk kuşak için tek istihdam beklentisi marjinal sektördedir, sanayi istihdamı için kendilerini yetersiz gördüklerinden böyle bir çabaya dahi girişmezler. Ancak bu "marjinal kesimlerin" ikinci kuşaklarında belli bir bilgi birikimine de ulaşıldıktan sonra hem kentle uyum hem de sanayi alanında istihdam edilme isteği artar ve işsizliğin moral yükü ağırlaşarak kendini hissettirir.⁶⁶

1980'lerden bugüne kadar getirebileceğimiz üçüncü dönem ise işçi sınıfının göç yoluyla parçalandığı bir dönemdir. Bu yıllarda bir yandan kır kent göçü sürerken, diğer yandan da kentler arası göçün arttığına ve genel göç panoraması içinde belirleyici duruma geldiğine tanık oluyoruz. Örneğin, Gedik'in⁶⁷ Türkiye'de içgöç araştırmalarına dair incelemesi kırdan kıra ve kentten kente göçün kırdan kente göçten daha önemli bir

---

⁶⁴ y.a.g.e., sf.348.

⁶⁵ Ekin (1983), sf. 1160. Kırsal çalışma alanlarında var olamayan ve dolayısıyla kente göçen, örgütlü ve çağdaş olmayan marjinal sektörlerde çalışan bu insanlar için Tefik Çavdar "marjinal kesim" terimini kullanmaktadır (Çavdar (1983), sf. 1173.

⁶⁶ Çavdar (1983), sf.1174.

⁶⁷ Gedik (1996).

ağırlığı olduğunu gösteriyor. Sonuç olarak bu süreç, göçün varış noktalarında nitelikli işgücünün yoğunlaşması ve dolayısıyla göçmen işçilerin artan pazarlık gücüyle işgücü piyasasının parçalanması anlamına gelmektedir. Yukarıda saydığımız tüm dönemler boyunca içgöç bir yandan kırsal alanlarda yaşayan yoksul kesimler için etkili bir savunma biçimi olarak ortaya çıkarken,⁶⁸ bu son dönemde göç sonrasında parçalanmış bir işçi hareketinin ortaya çıkışı da bir yanda göç edenlerin diğer yanda ise göç edenlerin vardığı noktalardaki yerleşik işçi sınıfının birarada varolma zorunluluğunun sonucu olarak belirir.

Bu döneme örnek olarak, bazı illerin sendikalaşma rakamlarına bakabiliriz (Tablo 10). İllerin seçiminde, yukarıda ortaya koyduğumuz temel önermeyi esas alarak, sanayileşme ve göç almayı temel gösterge olarak alıyoruz ve bu doğrultuda karşımıza en gelişmiş ve en çok göç alan iller çıkıyor: İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa, Gaziantep, Adana, Zonguldak ve Mersin. Bu sekiz il, sosyo ekonomik gelişmişlik bakımından hem 1972 için hem de 1996 için hazırlanan Devlet Planlama Teşkilatı raporlarında⁶⁹ en gelişmiş ilk 20 il içerisinde ve aynı zamanda en çok göç alan 15 il içindedir. Tablo 10'a baktığımızda öncelikle iki nokta göze çarpmaktadır. Birincisi, sendikalı işçi sayısındaki Temmuz 1992'den Ocak 1997'ye gelene dek görülen açık bir düşüş, ikincisi, aynı dönemde sendikalı işçi çalıştıran iş yeri sayısındaki inanılmaz güç gerilemedir. Burada İstanbul örneğinin de ayrıca altı çizilmelidir: bu dönemde ülke sanayinin ve ticaretinin merkezi konumunda olan bu kentte sendikalı işçi sayısının 1 milyon 136 binden 680 bine ve işyeri sayısının da 160 binden 18 bine düştüğünü görüyoruz. Diğer kentlere ait veriler, sendikalı işçi sayılarında bir duraklama gösteriyor ancak bu illerin, en çok göç alan iller olduğunu ve ülke geneli nüfus artış hızının da yüzde ikiye yakın olduğu düşünülürse varolan durumun önemli bir gerilemeyi işaret ettiği söylenebilir. Ayrıca sendikalı işçi çalıştıran işyeri sayısındaki bariz düşüş bu iller için de ciddi bir gerilemenin varlığını gösteriyor. Bu iki değişken bize, diğer faktörleri bir an için göz ardı edersek, göç ve işçi hareketi ilişkisine dair şu iki süpekülasyonu yapmamıza olanak tanıyor: a) sendikalı işçi çalıştıran iş yeri sayısındaki gerilemeye bakarak içgöç sonucu kente yığılan nüfusun enformel/marjinal sektörlerin hacmini artırmış olabileceği; b) sendikalı işçi sayısındaki gerilemeye bakarak da,

---

⁶⁸ Boratav (1995), sf.77.

⁶⁹ DPT (1973), sf.104. ve Dinçer (1996).

iç göç sonucu artan rekabetin getirdiği işçi sınıfının parçalanmasını hızlandırmış olabileceği.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ikinci ve üçüncü dönemlerin en önemli boyutlarından birisi hiç şüphe yok ki işsizliktir.

Değişen ekonomik, sosyal ve demografik şartlara bağlı olarak hızlanan kentleşme, asırlardır dikkatlerden kaçan eksik istihdama bağlı düşük gelir ve fakirliği şehirlerin içine kadar getirip adeta kentlerde yaşayanların gözleri önüne sermiş ve az gelişmiş ülkelerdeki işsizlik meselesini görülen ve yaşanan bir problem haline getirmiştir.⁷⁰

1990'ları da içeren dönemin sonuç itibariyle üç özelliğinden birisi işsizlikken, ikincisi özellikle nitelikli işçilerin göçünden kaynaklı rekabete dayalı parçalanmış bir işçi sınıfı ve sonuncusu da büyüyen bir enformel ve marjinal sektör istihdamı olmuştur. 1990'ların başında yayınlanan bir çalışma,⁷¹ Türkiye'de göç edenlerin yaklaşık üçte ikisinin varış noktalarında enformel/marjinal sektörde, düzensiz ve geliri az işlerde çalıştıklarını göstermektedir. Aynı araştırmadan, göç edip de düzenli işte çalışanların ise, yaklaşık yüzde 36'sının hizmet sektöründe, yüzde 19'nun tarımda, yüzde 16'sının imalat sektöründe, yüzde 10'unun ticaret yaparak ve yüzde 9'unun inşaat sektöründe yaşamlarını kazandığını biliyoruz. Bütün bu rakamlar, göç edenlerin düzenli ve sürekli bir iş bulma olasılığının çok düşük olduğunu göstermektedir. Öte yandan, sonuç olarak bu kişilerin örgütlü, sendikalı, kısaca daha kurumsallaşmış işçi hareketine kısa sürede eklenilebileceğini düşünmek zordur. Tersine, daha önce sürekli olarak yinelediğimiz şekilde "parçalanmış bir işçi sınıfı"na katkıda bulunduğu açıktır. Eldeki verilerden anlayabildiğimiz, hatta emin olduğumuz tek bir şey vardır; o da göç eden insanların sendikalaşma veya benzeri sınıfsal ve kentsel örgütlenmelere katılmadıkları veya katılamadıklarıdır. Göç edenler, sendikal örgütler yerine daha çok hemşeri dayanışmasını esas alan "köy derneklerini" tercih etmişlerdir; bunun sonucu büyük kentleri çevreleyen gecekondu mahallerinde yaygın olarak karşılaşılan hemşeri dernekleridir. Bunların daha çok Alevi topluluklara ait oldukları söylenebilir. Bütün bu toplumsal süreçlerin bir yandan nicel olarak işçi sınıfı hareketine sınırlı bir katkısı olduğu savı ileri sürülebilse

---

⁷⁰ Ekin (1983), sf. 1154.

⁷¹ Bu konuda Peker (1996), Kocaman ve Bayazit (1993) tarafından hazırlanmış çalışmaya gönderme yapılmaktadır.

de öte yandan aynı süreçlerin parçalanmış bir işçi sınıfı yapısını günden günden daha da belirginleştirdiği açıktır.

V. SONUÇ

Bu inceleme boyunca iki nokta ön plana çıkmıştır; bunlardan birincisi varolan verilerin yetersizliği ve kullanışsızlığı, ikincisi ise elimizdeki içgöç ve işçi hareketi ilişkisi gibi bir olguyu irdeleyecek kuramsal araçların kısıtlıdır. Bütün bu yetersizliğe karşın böyle bir ilişkiden bahsedebilmemize olanak tanıyan ipuçlarının var olduğu da bir gerçektir.

İçgöç ve işçi hareketi arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanabileceğimiz veriler, bir yandan içgöçle ilgili diğer yandan ise işçileşme ve sendikalaşma ile ilgili olarak, oldukça sınırlı biçimde var olsa da, bu iki sürecin etkileşimini gösterecek bulgular yalnızca dolaylıdır, dolayısıyla çok sınırlıdır. Bu iki değişkeni kendi içlerinde ele aldığımızda veri kaynakları yeterli görülse de, aralarındaki ilişkiyi gösterme açısından spekülasyonun ötesine geçmemize imkan tanıdıkları söylenemez. Bu sınırlılık, içgöçten daha çok işçi hareketi ile ilgili veriler için geçerlidir. Karşılaştığımız bir başka önemli güçlük de bu alanda yararlanabileceğimizi umduğumuz verilerin güvenilirliği sorunudur. Buna en iyi örnek sendikalı işçi sayılarıdır: İş ve İşçi Bulma Kurumu verilerinde büyük oranda abartılma ile karşı karşıyayız; bir uzmanın⁷² deyişiyle, Çalışma Bakanlığı istatistikleri ise neredeyse yüzde ellilik bir yanıltma payıyla dikkate alınması gereken kaynaklardır. Ancak bütün bu sınırlılıklara karşın eldeki verileri, yaratabilecekleri yanılsamaları da belirterek, ilgili sürecin genel örüntülerini ortaya koyarken kullanmaktan çekinmedik.

İkinci nokta olarak, kuramsal çerçevelerin yokluğu ve varolanların da kısıtlıdır, elimizdeki bu çalışmanın diğer sınırlayıcı unsuruydu. Kullanabileceğimiz kuramsal araçların çoğunluğu uluslararası göç bağlamında geliştirildiği için bunların içgöç sorunsalına uygulanması ister istemez belirli sınırlamalar getirdi. Burada bir sorun da hem içgöç hem de işçi hareketi sorunsallarının Cumhuriyet tarihinin bütünselliği içinde ele alınması gerekliliğiydi. Dolayısıyla Türkiye'nin göç tarihine dair pek bir çalışma yapılmamış olması da bu iki değişkenin ilişkisini açıklayıcı bir perspektif oluşturmamızda karşımıza çıkan önemli bir güçlük oldu. Ancak sonuç olarak, genel hatlarıyla birbiriyle örtüşen içgöç

⁷² Türk-İş'e bağlı Yol-İş Sendikası'ndan uzman Seyhan Erdoğdu ile yapılan görüşme, Haziran 1997.

ve işçi hareketi dönemselleştirmelerine gidebilmek mümkün oldu. Yine de bunların gerekli ve zaruri bir tartışma için başlangıç noktaları olduğunu ve eleştiriyiyle hem kuramsal hem de ampirik olarak geliştirilmesi gerektiğini vurgulamalıyız. Bu anlamda üzerinde en çok durulması gereken iyi hazırlanmış, kapsamlı, geriye dönük bilgilerin de alınabileceği bir araştırmaya duyulan ihtiyaç olmalıdır. Çünkü böyle bir araştırma hem bu alanlarda çalışan insanların bugüne dek yaratmış olduğu bilgi birikimini ortak bir kuramsal havuza aktarmamızı sağlayacak, hem de bu birikimin alan araştırması ile sınanmasına ve sonuçta derli toplu bir kuramsal çerçevenin oluşumuna hizmet edecektir. İlgili yazını incelememiz sırasında bize en yetkin görünen çerçeve şu üç yaklaşımın bir harmanlanması oldu: “Yedek işgücü ordusu” yaklaşımı, “çifte pazar” yaklaşımı ve “parçalanmış işçi sınıfı” yaklaşımı. Bu üç yaklaşım bize, içgöç ve işçi hareketi sorunsallarını birarada ele almamıza olanak tanıyan sınırlı çerçeveyi sağlayabildi.

Sonuç olarak, gerekliliğini vurguladığımız gelecek içgöç ve işçi hareketi çalışmalarına taban oluşturabilecek ve bir anlamda yol gösterici de olabilecek bir çalışma zemini yaratmaya çalıştık. Bu sonuçları beş madde halinde özetleyebiliyoruz. Birincisi, Türkiye’de içgöç, kentleşme, batılılaşma ve sanayileşme süreçleri ile içiçe geçmiş bir biçimde üç tarihsel döneme ayrılıyor: a) 1927’den 1945’e dek uzanan durgun ve kentin göçü emme kapasitesini pek aşmayan bir dönem, b) 1945-1980 arasındaki, köyün çözülmesiyle örtüşen ve teşvik edilmiş sanayi politikalarıyla da desteklenen ve ciddi bir sorun olarak kendini hissettiren ikinci dönem ve c) 1980’den günümüze dek gelen, kırsal nüfuzun çözülmesinde ve kentlere göçün hızlanmasıyla ve buna kentlerarası göçün ve siyasi nedenli göç olgusunun eklenmesiyle karakterize olan üçüncü dönem.

İkincisi, Türkiye’de işçi hareketi olgusunu, içgöçle ilişkisini araştırdığımızı da unutmadan, üç tarihsel dönemde ele alabiliyoruz. İlk dönem, 1940’larla 1960’lar arasında kalan yıllarda bir yandan köyün çözülmesi diğer yandan ise kentlerde işgücü gereksinmesinin artması süreçlerini içerir. Onu izleyen yıllarda, 1980’lere kadar çifte işgücü pazarının oluşmasını kapsayan döneme tanık oluruz. 1980’lerden bugüne dek uzanan son dönem ise işçi hareketinin göç yoluyla parçalanmasını gösterir.

Üçüncü bulgu, temel ilgimiz olan içgöç ve işçi hareketi değişkenleri arasındaki olası, (ya da olduğunu kuramsal olarak kabul ettiğimiz)

ilişkilerle ilgili. Herşeyden önce bu iki değişkenin kendi içlerinde homojen olmadıkları belirtilmelidir. Dolayısıyla bu ilişkileri aydınlatmayı hedefleyen bir araştırma, bu heterojenliği dikkate almak zorundadır. İki değişkenin izlediği tarihsel süreçlere baktığımızda, spekülasyon te olsa, ikisi arasında belli bir düzeye kadar nedensel bir ilişkinin olduğuna hükmedebiliyoruz. Ancak altı çizilmesi gereken bir konu da her iki değişkenin de birbirleriyle ilişkilerinden çok bir dizi başka faktörün etkisi altında olduklarıdır. Bu nedenle böyle bir araştırmanın daha geniş bir çerçevede içinde kurgulanması ve planlanması gereklidir.

Son olarak, bütün bu inceleme bizi, sürekli vurguladığımız üzere, iyi hazırlanmış bir araştırma gereksinimine götürür. Böyle bir araştırma yapılırken de bazı noktalara dikkat edilmesi gerektiğini düşünmeliyiz: a) bu araştırmada kalitatif ve kantitatif yöntemler birlikte kullanılmalıdır;⁷³ b) bölgesel, ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik ortamların farklılığından kaynaklı heterojenliğin araştırmadaki temsiline özen gösterilmelidir;⁷⁴ c) içgöç ve işçi hareketi arasındaki ilişki, neden-sonuç ilişkisi olarak gösterebilecek bir çerçevede incelenmelidir;⁷⁵ d) sanayi-sonrası toplumsal oluşumlar içinde bir yandan insan hareketliliğinin artışı çerçevesinde göçlerin aldığı yeni biçimler diğer yandan ise işçi hareketini etkileyen özelleştirme, yeni üretim modelleri ve “kutsallaştırılan” serbest piyasa görüşleri gibi gelişmeler, incelediğimiz göç ve işçi hareketi ilişkisini derinden etkilemektedir, bütün bu arkaplan dikkatle göz önüne alınmalıdır;⁷⁶ e) yukarıda da önemine vurgu yaptığımız, tarihsel boyut geçmişe dönük sorgularla ortaya konulmalıdır.

---

⁷³ Bu konuda detaylı bir tartışma için Tarih Vakfı'nın Haziran 1997'de Bolu-Gerede'de düzenlemiş olduğu “Türkiye’de İçgöç Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri” konferansına Belma Akşit tarafından sunulan bildiriye ve bu konferansın tartışma notlarına bakınız.

⁷⁴ Yine yukarıda bahsettiğimiz konferansın tartışma notlarında, bu konuyla ilgili detaylı bir tartışma bulunabilir.

⁷⁵ Göçün diğer toplumsal olgularla olan neden-sonuç ilişkisi bağlamındaki konumunu irdeleyen bir tartışma için bakınız İçduygu ve Ünalın (1997).

⁷⁶ Bakınız Tekeli (1997).

KAYNAKÇA

- Akşit, B. (1997) “İçgöçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler” Tarih Vakfı, Türkiye’de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansına sunulmuş bildiri, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran.
- Akşit, B. T. (1997) “Göç Araştırmalarında Kullanılmak Üzere Bir Öneri: Hızlı Değerlendirme Metodolojisi,” Tarih Vakfı, Türkiye’de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansına sunulmuş bildiri, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran.
- Arriaga, E. E. (1968) “Components of City Growth in Selected Latin American Countries [Bazı Latin Amerika Ülkelerinde Şehirleşmenin Bileşenleri”, Milbank Memorial Fund Quarterly, 46 (2) : 237-252.
- Balta, E. vd., (1997) Otel, Lokanta, Eğlence Yerleri İşçilerinin Sendikal Mücadele Tarihi, OLEYİS, Ankara.
- Bogue, D. J. (1969) Principles of Demography, John Wiley & Sons, New York, Londra, Sydney, Toronto.
- Boratav, K. (1995) İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Castles, S. ve Kosack, G. (1972) “The Function of Labour Immigration in Western European Capitalism” [Batı Avrupa Kapitalizmi için İşçi Göçünün İşlevi], New Left Review, 73, May/June.
- Collins, J. (1988) Migrant Hands in a Distant Land [Uzak Bir Ülkede Göçmen Elleri], Pluto Press, Sydney and London.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (1992) Temmuz 1992 Çalışma Hayatı İstatistikleri, TCCSGB, Ankara.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (1997) Ocak 1997 Çalışma Hayatı İstatistikleri, TCCSGB, Ankara.
- Çavdar, T. (1983) “İşsizliğin Toplumsal Etkileri,” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 5.
- Davis, K. (1965) “The Urbanization of the Human Population [Nüfusun Kentleşmesi]”, Scientific American, 213 (3) : 10-22.
- DİE (1991) İstatistiki Göstergeler 1923-1990, DİE, Ankara.
- DİE (1995) The Population of Turkey, 1923-1994 [1923-1994 Arası Türkiye Nüfusu], Ankara.
- DİE (1996) İstatistiki Göstergeler 1923-1995, DİE, Ankara.
- Dinçer, B. (1996) İlçelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, DPT Matbaası, Ankara.
- Dörtlemmez, A. (1993) “Population, Labor Force, Employment and Social Security in Turkey [Türkiye’de Nüfus, İşgücü, İstihdam ve Sosyal Güvenlik],” in Aykut Toros (ed.) Population Issues in Turkey [Türkiye’de Nüfus Konuları], Hacettepe University Institute of Population Studies, Ankara, sf. 367-424.

- DPT (1973) Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tesbiti ve Bu Yörelere Teşvik Tedbirleri, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Ekin, N. (1983) "Türkiye'de İstihdam," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 5, sf. 1154-1177.
- Eldem, V. (tarihsiz) Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- Erhard, F. (1994) Population Policy in Turkey [Türkiye'de Nüfus Politikası], Deutsches Orient Institut, Hamburg.
- Gedik, A. (1996) "Internal Migration in Turkey, 1965-1985: Test of Some Conflicting Findings in the Literature [Türkiye'de İçgöç, 1965-1985: Çelişkili Bazı Bulguların Sınanması]," ANU Working Papers in Demography, Canberra.
- Gökdere, A. (1994) "Türkiye'nin Dışgöçe İlişkin Son Değerlendirmesi," Nüfusbilim Dergisi, Cilt 16, sf. 29-57.
- Gülöksüz, G. ve Gülöksüz, Y. (1983) "Kırsal Yapı," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 5, sf. 1240-1253.
- Güzel, M. Ş. (1983) "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7.
- Hale, W. (1981) The Political and Economic Development of Modern Turkey [Modern Türkiye'de Siyasi ve Ekonomik Gelişme], Croom Helm, London.
- Hammar, T. (1995) "Development and Immobility: Why have not many more Emigrants left the South? [Gelişme ve Hareketsizlik: Güney'den Göç Niçin Artmadı?]," in R. van der Erf and L. Heering (eds.), Causes of International Migration, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, pp. 173-186.
- Işıklı, A. (1983) "Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7, sf. 1825-1838.
- Işıklı, A. (1990) Sendikacılık ve Siyaset, Ankara: İmge Kitabevi.
- İçduygu, A. (1995) "Population, Poverty, and Culture: Identifying the Economic and Social Mechanisms for Migration in Turkey [Nüfus, Yoksulluk ve Kültür: Türkiye'deki Göç için Ekonomik ve Toplumsal Mekanizmaların Belirlenmesi]," Euroconference on Social Policy in an Environment of Insecurity konferansına sunulmuş bildiri, Lizbon, 8-11 Kasım.
- İçduygu, A., Sirkeci, İ. ve Muradoğlu, G. (1997) "Socio-Economic Development and Mobility: Facilitating or Restricting the Emigratory Flows from a Country - A Turkish Study [Sosyo-ekonomik Kalkınma ve Hareketlilik: Göçü Destekliyor mu yoksa Sınırlıyor mu? - Türkiye Örneği]," IUSSP Conference on International Migration, konferansına sunulmuş bildiri, Barcelona, May 7-10, 1997.
- İçduygu, A. ve Ünal, T. (1997) "Türkiye'de İçgöç: Sorunsallar ve Yöntemler," Tarih Vakfı, Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansına sunulmuş bildiri, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran.

- Kazgan, Gülten (1971) "Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", İktisat Fakültesi Mecmuası, No.1-4.
- Keleş, R. (1985) "The Effects of External Migration on Regional Development in Turkey [Dışgöçün Türkiye'de Bölgesel Gelişmeye Etkileri]", Uneven Development in Southern Europe içinde, Hudson R. ve Lewis J. (der.), Methuens Co., New York.
- Kepenek, Y. (1983) "Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7.
- Keyder, Ç. (1987) State and Class in Turkey [Türkiye'de Devlet ve Sınıflar], Verso, London.
- Keyder, Ç. (1983) "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 5, sf. 1254-1272.
- Kıray, M. (1970) 'Rapid Depeasantation and Slow Workerization: Squatter Housing Areas', paper presented at 7th Congress of Sociology, Varna.
- Koç, Yıldırım (1992) Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar, Atalol Yayınları, İstanbul.
- Koopmans, R. (1976) The Limits of Modernization: Turkey [Modernleşmenin Sınırları: Türkiye], University of Amsterdam Institute of Applied Sociology, Amsterdam.
- Lever-Tracy ve Quinlan (1988) A Divided Working Class [Bölünmüş Bir İşçi Sınıfı], Routledge and Kegan Paul, London.
- Levine, N. ve Üner, S. (1978) Population Policy Formation and Implementation in Turkey [Türkiye'de Nüfus Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması], Hacettepe Nüfus Etüdüleri Enstitüsü Yayını, Ankara.
- Mardin, Ş. (1980) "Turkey: The Transformation of an Economic Code [Türkiye: Ekonomik Yapının Dönüşümü]", The Political Economy of Income Distribution in Turkey içinde, Özbudun E. ve Ulusan A. (der.)
- Martin, P. L. (1991) Bitmeyen Öykü: batı Avrupa'ya İşçi Göçü, Uluslararası Çalışma Bürosu, Ankara.
- Marx, K. (1954) Capital [Kapital], Vol. 1, Lawrence & Wishart, London.
- Ökşün, G. (1970) Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Ankara: SBF Yayınları.
- Özcan, Y. Z. (1997) "İçgöçün Tanımı ve Verileri ile İlgili Bazı Sorunlar", Tarih Vakfı, Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansına sunulmuş bildiri, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran.
- Peker, M. (1996) "Internal Migration and the Marginal Sector", Kahveci, E. vd. (der.) Work and Occupation in Modern Turkey, Mansel Publ., İngiltere içinde, sf. 7-37.
- Piore, M. J. (1980) Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies [Göçmen İşçiler ve Sanayi Toplulukları], Cambridge University Press, Cambridge.

- Portes, A. and Bach, R. L. (1985) Latin Journey [Latin Deneyimi], University of California Press, London.
- Preston, S. H. (1979) "Urban Growth in Developing Countries: A Demographic Reappraisal [Gelişmekte Olan Ülkelerde Kentleşme: Demografik Bir Yaklaşım]", Population and Development Review, 5 (2) : 195-215.
- Sencer, M. (1983) "İşçi Göçü," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 5, sf. 1178-1188.
- SSK (1995) 1995 İstatistik Yıllığı, SSK Genel Müd., Ankara.
- Sülker, K. (1983) "Cumhuriyet Dönemi İşçi Hareketleri" Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 7, sf. 1843-1848.
- Sykes, J. (1970) A Summer in Turkey [Türkiye'de Bir Yaz], Hutchinson & Co., England.
- Şenyapılı, T. (1996) "New Problems / Old Solutions [Yeni Sorunlar / Eski Çözümler]," in Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı (1996) Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, İstanbul, cilt 1.
- Tekeli, İ. (1997) "Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi" Tarih Vakfı, Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansına sunulmuş bildiri, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran.
- Tekeli, İ. ve Erder, L. (1978) "Göç Politikaları ve Göç Teorilerinin Yanıtlamaya Çalıştığı Sorular Üzerinde Bir Tipleştirme", Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İçgöçler içinde, Tekeli, İ. ve Erder, L. (der.), Hacettepe Üniversitesi Yayını, No:D-26, Ankara.
- Tekeli, İ. ve Gülöksüz, Y. (1983) "Kentleşme, Kentlileşme ve Türkiye Deneyimi," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, Ankara, Cilt 5, sf. 1224-1238.
- Tezel, Y. S. (1975) Turkish Economic Development, 1923-1950 [Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi, 1923-1950], Doktora Tezi, Cambridge University, Cambridge.
- Üner, S. (1972) Nüfusbilim Sözlüğü, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Yerasimos, S. (1976) Az gelişmişlik sürecinde Türkiye, Gözlem Yayınları, İstanbul.